

भूमिका ।

३

समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।

भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥

इत्युक्त्वा महर्षिकपिलप्रशिष्यपञ्चशिखाचार्या(१)नुसृतोऽपि समाससूत्रग्रन्थ इदानीं लुप्तप्रचार इति तस्य बहूनि व्याख्याना-
नि(२) सङ्कलयामास्मिन् सांख्यसङ्ग्रहे प्रकाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि ।
अत्र केचिद्वदन्ति समाससूत्रमेव महर्षिकपिलप्रणीतं सांख्यशास्त्रं
सूत्रषडध्यायी तु विज्ञानभिक्षुणैव प्रणीतेति । तन्मन्दम् विज्ञान-
भिक्षुसमयाद्बहु पूर्वं भोजराजेन षडध्याय्या व्याख्यातत्वाद् वि-
स्तरस्तु न्यायवार्तिकभूमिकायां द्रष्टव्य इति शम् ।

(१) “कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥”

इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।

(२) सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द(क्षेमेन्द्र)विरचितम् ।

सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् श्रीभावागणेशविरचितम् ।

समाससूत्रसर्वोपकारिणी टीका ।

कापिलसूत्रवृत्तिः ।

तत्त्वसमाससूत्रव्याख्या ।

तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः ।

सांख्यसूत्रप्रक्षेपिका । एतानि व्याख्यानानि ।

प्रसङ्गादन्येऽपि ग्रन्थाः संगृहीता यथा ।

सांख्यतत्त्वप्रदीपः ।

तत्त्वमीमांसा ।

सांख्यपरिभाषा ।

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

सरस्वतीभवन

बनारस

२६ मई १९१६ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

कमुच्यते । एवं तमोपि मोहावरणस्तम्भनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते सतो भावः सत्त्वं धर्म-प्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं रागयोगाद्रजो मध्यम-म् । तमोधर्मावरणयोगादधमं सत्त्वादीन्यसंख्यव्यक्तयः प्रतिक्षणपरिणामित्वात् लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वै-धर्म्यं च गुणानामसंख्यातमिति सूत्रात् । एकदानेकपुरुषादिसृष्टिश्रवणाच्च एकैकव्यक्तित्वे विभुत्वं स्यात् तथा च संयोगवैचित्र्याभावादनन्तवैचित्र्यं कार्याणां न स्यात् । द्रव्यान्तरस्यावच्छेदकीभूतस्याभावाच्च । तस्मादसंख्या-तान्येव सत्त्वादीनि त्रित्वकथनं तु विभाजकोपाधित्र-येणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवत् सत्त्वादीनि च य-थायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि इतरथा रजसश्चलस्व-भावत्ववचनविरोधः स्यात् । आकाशकारणस्य विभुत्वौ-चित्यात् सर्वकारणद्रव्यविभुत्वे कार्यपरिच्छेदासम्भव इति ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्याद्युक्तेर्न परमाण्वादावन्तर्भावः प्रकृतेरिति ।

अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्यनेकव्य-क्तिरूपत्वे अपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवापरिच्छिन्नत्ववचना-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

५

द्रन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् आकाशादिप्रकृ-
तीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा
पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैव एकशब्दार्थत्वात् ।
अजामेकामिति श्रुतेस्तथावगमात् । तथाध्यवसायो-
भिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाक्रियशब्दार्थत्वादित्यन्यथा
श्रुतिस्मृतित्युक्तस्य प्रकृतिकोभस्यानुपपत्तेरिति ।
तत्रायं प्रयोगः सुखदुःखमोहात्मकमहदादिकार्यं
सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात्
वस्त्रादिकार्यशय्यावदिति प्रकृतौ प्रमाणम् । बाह्य-
वस्तुषु सुखादिकमुत्तमत्वादिकमेव घटरूपमिति वचन-
नसुखं स्त्रीसुखमित्यादिप्रत्ययाच्चेति दिक् ।

अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारास्तन्मात्राणां च पञ्चकम् ।
अष्टौ प्रकृतयस्त्वेताः सप्त च व्यक्ततामियात् ॥
अव्यक्तप्रकृतिजन्यत्वात् अव्यक्तानीति चोच्यते ।
व्यज्यन्ते च यथा लोके घटाद्या न तथा हि तत् ॥
अव्यक्तं प्रकृतिर्माया प्रधानं ब्रह्म कारणम् ।
अव्याकृतं तमःपुष्पं क्षेत्रमक्षरनामकम् ॥
बहुधात्मकादिनामानि तस्यामी ते जगुर्बुधाः ।
व्यज्यते नेन्द्रियैर्यस्मादव्यक्तमत उच्यते ।
अनादिमध्यनिधनान्निरङ्गत्वेन तत् तथा ॥

तदेवाह श्रुतिः ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

यथा च नित्यं रसगन्धवर्जितम् ।

अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवम्

प्रधानमेतत् प्रवदन्ति सूरयः ॥ इति

तस्मादलिङ्गकं सूक्ष्मं तथा प्रसवधर्मिकम् ।

एकं साधारणं तत्र कार्यं कस्यापि नेतरे ॥

बुद्धिर्महान् मनो ब्रह्मा मतिः ख्यातिरपूर्वकम् ।

प्रज्ञा भूतिर्धृतिर्ज्ञानं सन्ततिः स्मृतिरित्यपि ॥

हैरण्यगर्भ्या बुद्धेस्तु महतो नाम सूचितम् ।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो वेदा विजज्ञिरे ॥

एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । इति

विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥

अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वा-
त्तदविवेकेन तिस्र इति ।

सात्त्विकांशात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत इति
महत्त्वस्य प्राधान्येन चाक्षयवसायो वृत्तिर्महदहंकारमन-
स्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्तत्त्वं बीजावस्था
तदुक्तं सांख्यसूत्रे इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसंभेदे-
न परिणतं सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुक्तं क्षुद्र-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

७

मपि भवति महदुपरागाद्विपरीतमिति । महत्स्त्रि-
 गुणस्वरूपत्वाददेहस्य देहिना कालरूपविष्णुना क्षोभ्य-
 दशायां गुणरूपोपाधिप्राधान्यादविवेके ब्रह्मविष्णुशिव-
 त्वं तत्र महान् सुषुप्त्यभिमानी शिवस्तदुपाधिस्तमः-
 कार्यरूपी तत्र स्वप्नाभिमानी विष्णुस्तदुपाधिः कार्यसत्त्वं
 तत्र जाग्रदभिमानी ब्रह्मा तदुपाधिः कार्यरजः तत्र स-
 मुदायसमुत्थनन्यन्यायेन समष्टेर्व्यष्ट्यनन्यत्वान्मशका-
 दिरपि विष्णुरेवेति भावः । सृष्टिस्तु महदादिक्रमेणैव न
 तु भूतादिक्रमेणेति ॥

सा च कौर्मै

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्जह ।
 आकाशसुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥
 आकाशं तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जह ।
 वायुरुत्पद्यते तस्मात्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ इत्यादि
 नन्वेवं चेदाकाशादीनां केवलं विकृतित्वं कथं तत्र
 आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेषु अहंकारोपष्टम्भमात्रेण
 कारणत्वस्य पुराणादिषूक्तत्वात् ।

न पुमान् स्थाणुरेवायं बुद्धिरध्यवसायिनी ।

पुरुषाधिष्ठितात् सर्वगताज्जाता प्रधानता ॥

चिच्छक्तिर्यादृशी तादृग् वृत्तिः सत्त्वविमिश्रिता ।

सांख्यसंग्रहे

रजोगुणस्वरूपा यत् तिवृत्करणतः श्रुतेः ॥
 ज्ञानं धर्मश्च वैराग्यमैश्वर्यं सत्त्वतो ह्यमी ।
 अनैश्वर्यमवैराग्यमधर्मोऽज्ञानमेव तु ॥
 तमसश्चापि ते ज्ञेया बुद्धेर्भेदा इतीरिताः ।
 ज्ञानं तत्त्वावबोधोऽयं धर्मः श्रुत्युक्तपालनम् ॥
 वैराग्यमर्थानासक्तिरैश्वर्यमणिमादिकम् ।
 तत्तद्विपर्ययेणैव तामसं तच्चतुष्टयम् ॥
 ज्ञानेन मोक्षो धर्मेण गतिरूध्वा भवेदिति ।
 वैराग्येनाक्षरलय ऐश्वर्येणाहता गतिः ॥
 एवमेषाष्टधा शक्तिर्व्याख्याता बुद्धिसज्जिता ।
 प्रधानविकृतिस्त्वेषाहंकारप्रकृतिश्च सा ॥
 मूलप्रकृतिरित्यादि कविभिश्च निरूपितम् ।
 एकोहंकार इत्येतज्ज्ञासा चेद्विभावय ॥
 योहंशब्दं करोत्येष अभिमान इति स्मृतः ।
 स्पृशेहं रसये वाहं स्वामी चाहं मया हतः ॥
 इत्यादि नाम यस्यासीत्तस्य भेदा अमी शृणु ।
 वैकारिकस्तैजसोपि भूतादिः सानुमानकः ॥
 निरनुमानश्च पञ्चैते भेदास्तस्य प्रकीर्तिताः ।
 वैकारिकः सात्त्विकोऽयं भूतादिस्तामसः स्मृतः ॥
 तैजसो राजसो ज्ञेयस्तस्मात् तन्मात्रपञ्चकम् ।

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

९

एकादशेन्द्रियगणः सात्त्विकादभिजायते ॥
 देवतास्त्वभिमानिन्यस्तैजसादपि चोच्यते ।
 तदेव कथमेवं चेत् त्रिवृत्करणहेतुतः ॥
 शब्दतन्मात्रमित्येतत् शब्द एवोपलभ्यते ।
 न तूदात्तनिषादादिभेदस्तस्योपलभ्यते ॥
 स्पर्शतन्मात्रमेवैतत् स्पर्श एवोपलभ्यते ।
 न तु शीतमृदुत्वादिविशेषस्तस्य लभ्यते ॥
 रूपतन्मात्रमेवं वै रसतन्मात्रमप्यथ ।
 गन्धतन्मात्रमेतेषु विशेषो नोपलभ्यते ॥
 तन्मात्राण्यविशेषाणि सूक्ष्मभूतानि चोच्यते ।
 भोग्यानि शान्तघोराणि प्रकृत्याऽणव एव च ॥
 कुर्वद्रूपात् प्रकृतयः संख्यया ऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

षोडश विकाराः ॥ २ ॥

एकादशैवेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च ।
 विकाराः षोडशैवैते न तु प्रकृतिताजुषः ॥
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं त्विदम् ।
 वाक्पाणिपायूपस्थपादाः कर्मेन्द्रियं मतम् ॥
 स्वं स्वं कर्म प्रकुर्वन्ति ज्ञानं चेति यथैषितम् ।
 उभयात्मकं मनश्चैव संकल्पादिस्वरूपवत् ॥

२

करणानीन्द्रियाणीति वैकारिकमयं रयः ।
 पदानि नियतानीत्यक्षाणीत्यभिधीयते ॥
 पृथिवीजलतेजांसि वायुराकाश इत्यपि ।
 महाभूतानि पञ्चैव धारणाद्युपकारतः ॥
 आपः संग्रहभावेन चतुर्णामुपकारिकाः ।
 तेजः पाचकभावेन वायुर्वहनभावतः ॥
 शब्दादिपञ्चगुणवत्पृथ्वी पञ्चगुणा मता ।
 आपः शब्दादिसहिताः गन्धेन रहितास्तथा ॥
 तेजः शब्दस्पर्शवत् रूपवत् श्वसने पुनः ।
 शब्दश्च स्पर्श इत्येवमाकाशे शब्द एव तु ॥
 न तु विग्रहभूतानि विशेषाकृतयस्तथा ।
 विकाराः शान्तघोराख्यमूढाः त्रिविधकीर्त्तिताः ॥

पुरुषः ॥ ३ ॥

पुरि शयनात् प्रमाणात् पूरणात् पुरुवृत्तितः ।
 स चानादिः सर्वगतश्चेतनो निर्गुणोऽपरः ॥
 द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रविदमलोऽप्रसवधर्मकः ।
 सूक्ष्मो नित्यो ह्यनादिस्त्वमध्यनिधनोऽपि सः ॥
 सर्वमाप्तमनेनेति तस्मात् सर्वगतस्तु सः ।
 सुखोपलब्धिमत्त्वाच्च चेतनोऽनिर्गुणस्तथा ॥

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

११

सत्त्वादिगुणराहित्यात् परः परतया स्मृतः ।
 दृश्यप्रकृतिसम्बन्धात् द्रष्टा भोक्तानुभावनात् ॥
 क्षेत्रे गुणगतं वेत्ति क्षेत्रज्ञ इति कीर्तितः ।
 शुभाशुभादिसंसर्गाभावादमल इष्यते ॥
 निर्बीजत्वात् प्रसूते च नेत्यप्रसवधर्मकः ।
 निरङ्गत्वातीन्द्रियत्वात् सूक्ष्मो नित्यः सदातनात् ॥
 एवं सांख्यः स पुरुषो व्याख्यातः पूर्वसूरिभिः ।
 जीवो जन्तुः पुमानात्मा पुरुषः पूजको नरः ॥
 क्षेत्रज्ञश्चाक्षरः प्राणः कोय एषः स ज्ञस्तथा ।
 अज एतानि नामानि सांख्ये पुरुषसञ्ज्ञिते ॥
 एवम्,
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।
 मुण्डी जटी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 अयं कर्ताथवाऽकर्त्ता पुरुषः प्रकृतेः परः ।
 शुभाशुभानि कर्त्ता चेत् कुर्याद् वृत्तित्रयं विना ॥
 लोकदृष्टगुणानां चेत् कर्तृता धर्मिता कथम् ॥
 साहित्यं यमनियमनिषेचनप्रसंख्यानात् ।
 ज्ञानैश्वर्यविकारप्रकाशने सात्त्विकी वृत्तिः ॥
 रागः क्रोधो लोभः परपरिवादो निन्दा तुष्टिः ।
 विकृताकृतपारुष्यं प्रख्यातैषा रजोबुद्धिः ॥

उन्मादमदविषादा नास्तिक्यं स्त्रीप्रसङ्गिता ।

निद्रालस्यं नैर्घृण्यं त्वशौचमिति तामसी वृत्तिः ॥

एतद् वृत्तित्रयं दृष्ट्वा गुणानां कर्तृताथवा ।

अकर्ता पुरुषः सिद्ध इति सिद्धान्त इष्यते ॥

प्रवर्त्तमानप्रकृतेरिमान् गुणान्

रजस्तमोभ्यां विपरीतदर्शनात् ।

आत्मानमाच्छाद्य स आत्मने तद्

अहङ्कारोमीत्यबुधोऽवमन्यते ॥

बालाग्रकुक्षीकरणासमर्थः

सर्वं मयेदं कृतमित्यमन्यत ।

उन्मत्तवद्भाव्यत इत्यबोधः

अहो विधे पण्डितमानिनः कः ॥

तदुक्तं गीतासु

प्रकृतेः (१) क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

(१) अत्र प्रकृतेरिति षष्ठी अमेदे एकशतं षष्ठ्यर्था इति भाष्योक्तेः । चित्स्वरूपपुरुषस्य व्यपदेशे पुरुषस्य चैतन्यमिति विकल्पोदाहृतेश्च ।

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

१३

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति सदात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ इत्यादि

स एकः पुरुषः किं वा नानोति च विचारय ।

सुखदुःखमोहसङ्करविशुद्धजन्ममरणानाम् ।

नानात्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धं लोकाश्रमवर्णभेदाच्च ॥

यद्येकः पुरुषः स्याद् बुद्धिहानिः प्रसज्यते ।

एकस्मिन् सुखिते सर्वे सुखिनः स्युरतः परम् ।

एकस्मिन् दुःखिते सर्वे दुःखिताः स्युरिति क्रमात् ॥

अतो बहुत्वं संसिद्धं बहवः पुरुषाः स्मृताः ।

आकृतिगर्भाशयभावसङ्गतिशरीरविभागाल्लिङ्गब-
हुत्वात् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चाशिखपतञ्जलि-
प्रभृतयः पुरुषबहुत्वं वर्णयन्ति । वेदवादिन आचार्या
हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादय एकमात्मानं, तथा च श्रुतिः ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्येनातिरोहति ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ।

तदेव सत्यममृतं स मोक्षः सा परा गतिः ॥

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ॥

वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण ।
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
 सर्वस्य पशुमीशानं सर्वस्य शरणं महत् ।
 सर्वतः सर्वसत्त्वानि सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥
 सर्वं विलीयते यस्मिन् तद् ब्रह्म मुनयो विदुः ।
 एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ॥
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।
 स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥
 वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ इत्यादि ।

त्रैगुण्यम् ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः भावेण्यस्त्रैगुण्यम् ।
 प्रसादो लाघवं सङ्गः प्रसङ्गात् प्रीतिरार्जवम् ॥
 तुष्टिस्तितिक्षा सत्त्वस्य रूपं साक्षात् सुखावहम् ॥
 शोकस्तम्भद्वेषतापखेदभोगाभिमानिता ॥
 रजोरूपाण्यनेकानि बहुदुःखप्रदानि वै ।
 तमो नामाच्छादनादि वीभत्सावरणादि च ॥
 दैन्यगौस्वनिद्रादिप्रमादालस्यलक्षणम् ॥

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

१५

मोहात्मकमनन्तं तदेवं त्रैगुण्यमीरितम् ।
सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥
विनाशकं तमो विद्यात् त्रैगुण्यं नाम सञ्ज्ञितम् ।

सञ्चरः ॥ ५ ॥

साम्यावस्था गुणानां या प्रकृतिः सा स्वभावतः ।
कालक्षोभेण वैषम्यात् क्षेत्रे परयुते पुरा ॥
बुद्धिस्ततश्चाहङ्कारस्त्रिविधोपि व्यजायत ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च क्रमात् ॥
एवं क्रमेणैवोत्पत्तिः सञ्चरः परिकीर्तितः ।

प्रतिसञ्चरः ॥ ६ ॥

व्युत्क्रमेणैव लीयन्ते तन्मात्रे भूतप्रञ्चकम् ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि अहङ्कारे विलीयते ॥
अहङ्कारोऽथ बुद्धौ तु बुद्धिरव्यक्तसञ्ज्ञके ।
अव्यक्तं न कचिल्लीनं प्रतिसञ्चर इति स्मृतः ॥

अध्यात्ममधिभूतमधि-

दैवतं च ॥ ७ ॥

बुद्ध्याहङ्कारमनसी श्रोतं त्वक् चक्षुषी तथा ।

जिह्वा घ्राणं पादपायूपस्थमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ॥
 यत्तु मोक्षधर्मे
 आदौ मन अहङ्कारात् जायते वृत्तयश्चताः ॥
 शब्दरागात् श्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
 रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥
 इत्यादिनेन्द्रियाणां मनोवृत्तिरागादिकार्यत्वं तद्वेदा-
 न्तरीत्यैवेति मन्तव्यम् ।

अधिभूतम् ।

यथाक्रमेण बोद्धव्यमभिमन्तव्यमेव च ।
 सङ्कल्पितव्यं श्रोतव्यं स्पष्टव्यं द्रष्टव्यमेव च ॥
 रसयितव्यं घ्रातव्यं गन्तव्यमुत्स्पष्टव्यं च ।
 आनन्दयितव्यमित्येवमधिभूतं प्रकीर्तितम् ॥
 अधिदैवतं च ।

ब्रह्मा रुद्रश्चन्द्रमाश्च आकाशो वायुरेव च ।
 सूर्यो वरुण इन्द्रश्च विष्णुमित्रं तथैव च ॥
 अनेनैव क्रमेणेदं संप्रोक्तमधिदैवतम् ।

चत्वारि यो वेदयते यथा च-

क्षुषा स्वरूपाण्यधिदैवतं वा ।

विमुक्तयाथागतदोषसङ्गो-

गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥

पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ८ ॥

इच्छाभिबुद्धिर्विज्ञेया आभिमुख्येन कर्मणः ।
 इदं मे कार्यमित्येषोऽध्यवसायः करोम्यहम् ॥
 इच्छा वाञ्छाथ सङ्कल्पो मनसः कर्म चेष्ट्यते ।
 एवमेताश्च पञ्चाभिबुद्धयः परिकीर्तिताः ॥

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ९ ॥

धृतिः श्रद्धा सुखेच्छा विविदिषा तदभावकौ ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टाः पञ्चैते कर्मयोनयः ॥
 वाचि कर्मणि संकल्पेप्रतीतिर्याभिरज्यते ।
 तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
 अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
 प्रतिग्रहश्च होमश्च श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
 सुखं सुखार्थी सेवेत विद्या कर्म तपांसि च ।
 प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥
 विषधूममूर्छितवद् विविदिषा ध्यानिनां प्रज्ञायोनिः ।
 एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं वेदमचेतनम् ॥
 सूक्ष्मसत्कार्यसंक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा ।
 कार्यकरणक्षमकरी विविदिषा प्राकृती वृत्तिः ॥

धृतिः श्रद्धा विविदिषा सुखा चेति चतुष्टयम् ।
 ज्ञेयं बन्धो विविदिषा मोक्षाय परिकल्पिता ।
 कर्मयोनिस्वरूपोयं विशिष्य परिकीर्तितः ॥

पञ्च वायवः ॥ १० ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
 मुखनासाधिचारी यः प्राणनात् प्राण उच्यते ।
 नाभेरधिचरत्येवोपानये ऽपान इष्यते ॥
 हृद्यधिष्ठाननयनात् समान इति कीर्तितः ।
 कण्ठादूर्ध्वागमनादुदान इति च स्मृतः ॥
 सन्ध्यधिष्ठानतो व्यानो विक्षेपणविजृम्भणात् ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥ ११ ॥

वैकारिकादयः पूर्वं यथाक्रममुदाहृताः ।
 शुभं वाऽशुभमूढौ च शुभमूढाऽशुभमूढके ॥
 यथाक्रमं च कर्त्तारस्तत्तत्कर्म समीरितम् ।

पञ्चपर्वा अविद्या ॥ १२ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिश्रश्चान्धतामिश्रः ॥
 अष्टकौ तौ तमौ मोहौ प्रकृत्यष्टकनिष्ठितौ ।

आत्मज्ञानाभिमान्येयं प्राप्याद्यैश्वर्यमानिता(१)॥

निर्वृत्ते विषये दृष्टे पञ्चानुश्रविके तथा ।

मोहोऽहमभिमानो यो महामोहो दशात्मकः ॥

अष्टैश्वर्ये दशविषये सिद्धतामिश्र उच्यते ।

विषादः सोऽन्धतामिश्रो मरणे प्रतिपद्यते ॥

अविद्या पञ्चपर्वेषा भिन्ना द्वाषष्टिभेदतः ॥

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥

जडत्वकुष्टिकुब्जत्वरूपता

ऽघ्राणत्वमूकत्वसुषुप्तगुताश्च ।

कुणिर्गुदावर्त्ति च षण्ढता च

उन्माद इत्येष निरूपितोऽयम् ॥

एकादशेन्द्रियवधो बाधिर्यादिस्वरूपतः ।

बुद्धेर्वधः सप्तदश तुष्टिसिद्धिविपर्ययः ॥

नास्ति प्रधानमिति या प्रतिपत्तिरजम्बिका ।

न महानित्यसलिलां नायाच्छा चानहंकृतौ ॥

न वास्त्यदृष्टिस्तन्मात्रपञ्चकं भूतकारणम् ।

सर्वमेवेदं ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

यथा वेदान्तिनां तद्वत् सांख्यानामीदृशी मतिः ॥

(१) अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्या ।

असुता विषयार्जने प्रवृत्तिः

सुतरा परिरक्षणे प्रवृत्तिः ।

क्रयदोषमपश्यतो धने प्रवृत्तिः

असुनेत्रा परिकीर्त्यते हि सांख्यैः ॥

अकुर्मरीचिका(१)भोगशक्तिर्हि साद्यपश्यतः ।

अनुत्तमाम्भासिका दोषभोगादम्भः प्रवर्त्तनम् ॥

नवधा कथिता ह्येते तत्र तुष्टिविपर्ययाः ।

कथ्यन्ते सिद्धयो ह्यष्टौ ते ऽमी सिद्धिविपर्ययाः ॥

नानात्वमूहमानस्य सिद्धमेकमतारकम् ।

विपरीतग्रहः शब्दश्रवणादसुतारकम् ॥

नानात्वज्ञो मुक्त इति श्रुत्वैकज्ञो न मुक्तिभाक् ।

अतारयन्तमज्ञानासदच्छास्त्रनिवेशतः ।

दुःखितस्याप्यनुद्वेगादप्रमोदा हि संसृतौ ॥

अप्रमुदं तदज्ञानमप्रमुदितमप्रमोदमानं वा ।

असम्यग्बचनादप्युपरोधेन वा गुरौ ॥

अभाग्यस्य न सिद्धिः स्यात् ज्ञाने तत् समुदीरितम् ।

स्निग्धसंसर्गतो ज्ञानोत्तराज्ञानमरम्यकम् ॥

व्याख्याताः पूर्वरीत्याष्टावेते सिद्धिविपर्ययाः ।

अष्टाविंशतिधाशक्तिर्व्याख्यातोभययोगतः ॥

(१) 'दुर्मरीचिका' इति क्वचित् ।

नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥

प्रकृतौ परमात्मत्वं प्रतिपद्यैव तुष्टिभाक् ॥
 माध्यस्थ्यमवलम्बेत अम्भः सा तुष्टिरुच्यते ।
 बुद्धौ च परमात्मत्वे तुष्टिः सा सलिला स्मृता ॥
 अहंकारे यदा सा स्यादायाच्छा इति शब्दिता ।
 तन्मात्रेषु यदा सा स्यात् तुष्टिर्दृष्टिर्निगद्यते ॥
 आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तु तुष्टयः प्रभवन्ति हि ।
 मोक्षस्तास्वपि नास्त्येव तत्त्वज्ञानाद्यथोदिता ॥
 अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
 त्यागे दुःखं क्षये (१) दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ इति
 दोषदर्शनसन्तुष्टः परब्रह्मैव मोक्षभाक् ।
 सुतेयं पञ्चमी तुष्टिस्तत्त्वज्ञानाद्यभावतः ॥
 रक्षणे सुतरा षष्ठी सप्तमी क्षयदर्शनात् ।
 सुनेत्रा सङ्गदोषा चाष्टमी कुर्मरीचिका ॥
 अर्थे हिंसादिदोषेण निवृत्तिश्च समस्करी ।
 तुष्टिस्तु नवमी प्रोक्ता ह्युत्तमाभ्यसिका तव ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥ १५ ॥

ज्ञानं यद्दूरमुत्पन्नं ताराख्या प्रथमा हि सा ।

(१) 'व्यये' इति कचित् पाठः ।

शब्दमात्रेण भूतेषु सुतारा ज्ञानमिष्यते ॥
 ज्ञानमध्ययनेनैव तारयन्ती तृतीयका ।
 अध्यात्मदुःखापनयात् प्रमोदेत्यभिधीयते ॥
 भौतिकक्लेशहरणात् प्रमुदा सिद्धिरुच्यते ।
 आधिदैवक्लेशहरणात् ज्ञानमुत्पद्यते नृणाम् ॥
 प्रमोदमानेत्याख्याता षष्ठी सिद्धिः स्वयं सताम् ।
 खिग्धसंसर्गनाशात्तु रम्यका सप्तमी स्मृता ॥
 प्रमुदा चाष्टमी सिद्धिः परिचर्यादिना गुरोः ।
 इत्येताः सिद्धयो ह्यष्टौ व्याख्याताः ज्ञानसाधिकाः ॥

दश मूलिकार्थाः ॥ १६ ॥

अस्तित्वमेकत्वयथार्थवत्त्वे
 पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृकत्वम् ।
 योगो वियोगो बहवः पुमांसः
 स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥
 एषा सा दशमूलिकार्थगणना सङ्घातपारार्थ्यतः
 सिद्धा सा पुरुषास्तिता परिणतेर्भेदस्य तत्कारणम् ।
 अस्त्यव्यक्तमनन्तमेकमिति च प्रेमाविषादात्मकं
 नानापायपरार्थता त्रिगुणतो न्यत्वस्य सिद्धिस्तथा ॥
 विपर्यासादकर्तृत्वं योगः पुरुषदर्शनात् ।

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

२३

प्राप्ते शरीरभेदे तु चरितार्थत्वदर्शनात् ॥
जन्मः।दिकरणान्तानां भेदान्नाना हि ते स्मृताः ।
चक्रभ्रमिवत् शेषवृत्तिः सिद्धार्थाः दश मूलिकाः ॥
सप्तत्या प्रागुपदिष्टाः पञ्चाशत् प्रत्यया इमे ।
दशषष्टिपदार्थैस्तु षष्टितन्त्र इतीर्यते ॥

अनुग्रहसर्गः ॥ १७ ॥

ब्रह्मानुग्रहमसृजद्रूपतन्मात्रतः पृथक् ।
उत्पाद्यानुग्रहध्यानात् प्राक्तनाधारवर्जनात् ॥

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १८ ॥

अष्टविकल्पं दैवं पैशाचं राक्षसं तद्वत् ।
गान्धर्वमैन्द्रं ब्राह्मं च सौम्यं ब्राह्मयमथाष्टकम् ॥
देवयोनय एवैते तिर्यग्योनिस्तु पञ्चधा ।
मृगपशुपक्षिसरीसृपस्थावरमिति भेदसम्भिन्ना ॥
मानुष्यकं चैकविधं ब्राह्मणादिचाण्डालान्तम् ।
पशवो गवादिमूषान्ताः पक्षिणो गरूडादिकाः ॥
मशकान्ता मृगाश्चापि सिंहादि च शिवान्तकाः ।
शेषादि अलगदान्ताः सर्पाः पर्वतभूतृणाः ॥
स्थावरा भौतिकः सर्ग एतत्संसारमण्डलम् ॥

त्रिविधो बन्धः ॥ १९ ॥

प्रकृतिबन्धः प्रकृतिलयः परत्वेनाभिमन्यतः ।
 संन्यासिनामिन्द्रियेषु लयो वैकारिकोऽपरः ॥
 गृहीणां दक्षिणबन्धो वदान्यत्वाभिमानिनाम् ।
 इत्येषस्त्रिविधो बन्धस्त्रिविधो मोक्ष उच्यते ॥

त्रिविधो मोक्षः ॥ २० ॥

ज्ञानोद्रेकादुपरतेश्च धर्माधर्मक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मक्षयाच्चाथ कैवल्यमिति गीयते ॥
 तदुक्तम् ।
 आद्यो हि मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
 कृत्स्नक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २१ ॥

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चैतत् प्रमाणकम् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि प्रत्यक्षं वृष्टिर्मेघोदयेन तु ॥
 अनुमानमिन्द्रो देवानां राजाशब्दः प्रमापकः ।
 आगमेऽपि,
 स्वकर्मभिर्विनिर्मुक्तो रागद्वेषविवर्जितः ॥
 ज्ञानवान् शीलसम्पन्नः सोऽपि ज्ञेयश्च तादृशः ॥

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

२५

त्रिविधं दुःखम् ॥२२॥

दुःखं तु त्रिविधं प्रोक्तमध्यात्ममधिभूतकम् ।
 आधिदैवं च तत्रापि प्रथमं द्विविधं स्मृतम् ॥
 शारीरं मानसं चेति वातकामादिदोषजम् ॥
 भूतेभ्यो मानुषादिभ्यो जातं स्यादाधिभौतिकम् ॥
 देवेभ्यः शीतवातादिभवं स्यादाधिदैविकम् ।
 एतत् समासतः प्रोक्ता सूत्रव्याख्या यथामति ॥
 प्रक्रियां च प्रवक्ष्यामि पौराणिकहिताय वै ॥

एतत् परम्परया याथात-

थ्यम् ॥ २३ ॥

एतत् सर्वं ज्ञात्वा कृतकृत्यः

स्यात् ॥ २४ ॥

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभि-

भूयते ॥ २५ ॥(१)

महान् अहंकारः पञ्च तन्मात्राणि अव्यक्तसंज्ञानि

(१) २३।२४।२५। सूत्राणि प्रथमादर्शपुस्तके न सन्ति ।

भवन्ति महच्छब्देन हैरण्यगर्भो बुद्धिरुच्यते । प्रधानं मूलमव्यक्तसंज्ञम् । ज्ञः पुरुषः । एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । तत्र प्रधानं कारणमेव न कार्यम् । महदादयः सप्त पूर्वपूर्वस्य कार्याणि उत्तरोत्तरस्य कारणानि । इन्द्रियाण्येकादश पञ्च महाभूतानि कार्याण्येव न कारणानि । पुरुषस्तु न कार्यं न वा कारणम् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरित्यादि । महान् अहंकारः पञ्च तन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । प्रधानाद् बुद्धिर्जायत इति प्रधानविकारः सैवाहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः अहङ्कारोऽपि बुद्धेर्जायत इति विकृतिः सोऽपि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि जनयतीति प्रकृतिः ॥

तत्र शब्दतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिस्तस्मादाकाशं जायत इति शब्दतन्मात्रं प्रकृतिः । तथा स्पर्शतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेव वायुं जनयतीति प्रकृतिः । एवं रूपतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेव तेजो जनयतीति प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तदेवाग्निं जनयतीति प्रकृतिः । तथा गन्धतन्मात्रमहंकाराज्जायत इति विकृतिः तदेवावानिं जनयतीति प्रकृतिः ॥

एतानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानां

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

२७

कारणानि षोडशकश्च विकारः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः पञ्च महाभूतानि
एष षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः । पुरुषस्तु
नोभयमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपं त्रिविधं प्रमाणम् । तत्र प्रत्यक्षं
तावत् श्रोत्रादिपञ्चकं लोकोचितशब्दादिगुणग्राहकम् ।
अनुमानं चाप्रत्यक्षार्थग्राहकं धूमादि । शब्दस्तावत्
त्रिविधो भवति वागिन्द्रियविषयः श्रोत्रविषयो बुद्धि-
मात्रविषयश्च । तेषु कण्ठताल्वादस्थलावच्छिन्नः शब्दो
वागिन्द्रियविषयः तत्कार्यत्वात् वागिन्द्रियव्यवहित-
श्रोत्रस्थश्च शब्दतः शब्दः श्रोत्रस्य विषयस्तद्ग्राह्य-
त्वात् । घट इत्यादिपदानि तु बुद्धिमात्रस्य विषयः
वक्ष्यमाणयुक्त्या बुद्धिमात्रग्राह्यत्वात् ॥

तानि पदान्येवार्थस्य करणत्वात् स्फोट इत्युच्यते ।
तद्धि पदं वागिन्द्रियोच्चार्यप्रत्येकवर्णैर्भ्योतिरिक्तं वर्णाना-
माशुतरविनाशितया मेलनाभावेनैकं पदमिति व्यवहार-
गोचरत्वासम्भवात् अर्थस्मारकत्वासम्भवाच्च । अस्य च
स्फोटस्य कारणमेकः प्रयत्नविशेषः प्रयत्नभेदेनोच्चारणे
सति एकपदव्यवहाराभावादर्थप्रत्ययाच्च तस्य च स्फोटस्य
व्यञ्जक आनुपूर्वीविशिष्टतया अन्यवर्णप्रत्ययः अतश्च

बुद्धेरेव स्फोटग्राहकत्वम् आनुपूर्व्या बुद्ध्यैव ग्रहण-
सम्भवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैवानुपूर्वीप्रत्ययस्य
स्फोटाख्यपदाभिव्यक्तिहेतुत्वे लाघवात् । अत एव
स्फोटः श्रोत्रेण ग्रहीतुं न शक्यते घोत्तरटत्वादिरूपिण्या
आनुपूर्व्याः श्रोत्रेण ग्रहणासम्भवात् आशुतरविना-
शितया वर्णानां मेलनासम्भवात् पूर्वपूर्ववर्णसं-
स्काराणां तत्स्मृतीनां चान्तःकरणनिष्ठानामन्तःक-
रणसहकारित्वस्यैवौचित्यादिति ।

स्यादेतत् स्फोटव्यञ्जकस्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्ण-
स्यैव पदत्वमर्थप्रत्यायकत्वं वास्तु अलं स्फोटेन तद्धे-
तोरेव तदस्त्विति न्यायात् । एतदेव सांख्यसूत्रेणोक्तं
प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति । एकत्व-
प्रत्ययोऽप्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्णस्यैकत्वेनोपपद्यते ॥

अत्रोच्यते । एवं सत्यवयव्युच्छेदप्रसङ्गः । अस-
मवायिकारणसंयोगविशेषावच्छिन्नानामवयवानामेव ज-
लाद्याहरणहेतुत्वकल्पनायां लाघवात् तद्धेतोरेव त-
दस्त्विति न्यायसाम्यात् एको घट इत्यादिप्रत्ययाना-
मप्येकं व्रनमित्यादिप्रत्ययवदुपपत्तेः । अथ परमाणूनां
तत्संयोगानां चान्तीन्द्रियतया तद्रूपत्वेऽवयविनः प्रत्य-
क्षानुपपत्तिरित्यादिकमवयविसाधकमिति चेत् तुल्यं स्फोटे

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

२९

ऽपि आनुपूर्व्याः क्षणाद्यतीन्द्रियघटिततया आनुपूर्वीवि-
शिष्टचरमवर्णात्मकत्वे पदस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यादिकं
स्फोटसाधकमिति । अपि च स्फोटशब्दोऽस्माभिः श्रुति-
प्रमाणेनैव स्वर्गादिवत् कल्प्यते इत्यतस्तत्र लौकिक-
प्रमाणाभावे ऽपि न क्षतिः ॥

तथाहि प्रणवस्याकारोकारमकाररूपमात्रात्रयं ब्रह्मा-
दिदेवतात्रयात्मकमुक्त्वा प्रणवं देवतात्रयातिरिक्तपर-
ब्रह्मात्मकं चतुर्थमात्रां श्रुतय आमनन्ति । सा चतुर्थी
मात्रा वर्णत्रयादतिरिक्तः स्फोट एव सम्भवति सैव
चार्द्धमात्रेत्युच्यते राशिवदविभक्तयोर्वर्णपदयोर्वर्णा ए-
कमर्द्धं पदं चान्यदर्द्धमित्युपपद्यते । यथा चावयवेभ्यो
विविच्यावयवी न व्यवहार्यो भवति एवमेव प्रत्येकवर्णे-
भ्यो विविच्य पदमुच्चारयितुं न शक्यत इति । अतः स्मर्य-
ते “अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या ग्रानुच्चार्या विशेषतः” इति ॥

ननु स्यादेवमर्द्धमात्रोपपत्तिः । नादबिन्दोस्तु किं
स्वरूपम् उच्यते । प्रणवे उच्चार्यमाणे शङ्खनादवेणुनादा-
दिवद्यः स्वरविशेषो भवति स नादः या च नादस्योपर-
मावस्था अतिसूक्ष्मा सा शून्यतुल्यतया बिन्दुरुच्यत
इति । तस्मादवयवेभ्योऽवयवीव वर्णेभ्योतिरिक्तं पदं तदेव
स्फोट इति सिद्धम् । नन्वेवं वाक्यमपि स्फोटः

स्यादिति चेन्न बाधकाभावे सतीष्यतामिति दिक् ॥

शब्दस्तावत् यथोपदेष्टृपुरुषवाक्यलक्षणः इन्द्रो देवराडित्यादिः । अर्थापत्तिसम्भवाभावातिह्यप्रतिभो-
पमानानि यदि प्रमाणानि तर्ह्यत्रैवान्तर्भाव्यानि न पृ-
थक् । प्रकृतिपुरुषौ विद्यमानावपि नोपलभ्येते सूक्ष्म-
त्वात् यथाकाशे धूमोष्मनीहारपरमाणवः सन्तोपि नो-
पलभ्यन्ते । महदादिकार्यदर्शनेन तत्कारणमिव प्रधा-
नमनुमीयते । त्रिगुणप्रधानजन्यं महदादिकार्यं कि-
ञ्चित्प्रकृतिसदृशं किञ्चिद्विकृतिसदृशं लोके उभयथा
पुत्तरूपकार्यदर्शनात् । तच्च कार्यं सत् नासत् न सदस-
त् नानिर्वचनीयम् अत्यन्तासत्त्वे सिकताभ्योऽपि तैलमु-
त्पद्येत । अन्यौ च पक्षौ विरुद्धावेव अव्यक्तसञ्ज्ञं प्रधानं
स्वतन्त्रं व्यापि नित्यं च व्यक्तसञ्ज्ञं कार्यमस्वतन्त्रमव्या-
पि अनित्यं च । पुरुषः स्वतन्त्रो व्यापी नित्यश्च । त्रयाणां
लोकानां कारणं प्रधानं तच्चैकं लाघवात् । प्रलयकाले
महदादिकार्यं प्रधाने लीयते । तच्च प्रधानं सत्त्वरज-
स्तमोमयम् । गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः । प्रधानमचे-
तनं पुरुषस्तु चेतनः । व्यक्तप्रधानविलक्षणः शुद्धो
गुणरहितः । कार्यस्य सुखदुःखमोहजनकत्वेन तत्र
कारणीभूतानि सत्त्वरजस्तमांसि अनुमेयानि । दृष्टं च

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

३१

यथाक्रमं भर्तृसपत्नीव्रिटेषु सुखदुःखमोहजनकत्वं कामि-
न्याः । त्रिगुणमये ऽपि कार्ये यदा सत्त्वमुद्रिक्तं भवति
जनादृष्टात् तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वकार्यं सुखं ज-
नयति । एवं यदा रज उद्रिक्तं भवति तदा सत्त्वतमसी
अभिभूय स्वकार्यं जनयति दुःखम् । एवं यदा तम उद्रिक्तं
भवति तदा सत्त्वरजसी अभिभूय स्वकार्यं मोहं जनयति ॥

दुःखं त्रिविधम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-
भेदात् । तथाहि तत् आध्यात्मिकं द्विरूपं शारीरं
मानसं चेति । शारीरं तावत् वातपित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं
ज्वरातीसारादि । मानसं तु प्रियवियोगाप्रियसंयोगा-
दिजम् । आधिभौतिकं तु चतुर्द्धाभूतग्रामनिमित्तं पशु-
पक्षिमृगमनुष्यसरीसृपदंशयूकामत्कुणस्थावरेभ्यो जरा-
युजाण्डजस्वेदजोद्भिजेभ्यो जायते । दिवः प्रभवति
तद्दैवं तदधिकृत्य यज्जायते तदाधिदैविकं शीतोष्णवात-
वर्षाशनिपातजम् । समुदिततन्त्रः पटमिव गुणसमुदा-
यात्मकं प्रधानम् महदादिकार्यं जनयति । एकरसम-
पि यथा आकाशसलिलं वाप्यादौ पतितं सत् वाप्यादि-
संश्लेषात् रसान्तरमापद्यते तथा एकरूपादपि प्रधाना-
द्देवादयः क्रमेण सुखिनो दुःखिनो अत्यन्तमूढाश्च भव-
न्ति । तथा सत्त्वौत्कट्याद्रजस्तमसोरौदासीन्याद्देवाः

अत्यन्तं सुखिनः । रजस औत्कट्यात् सत्त्वतमसोरौदा-
सीन्यान्मनुष्याः अन्त्यन्तं दुःखिनः । तमस औत्कट्यात्
सत्त्वरजसोरौदासीन्यात्तिर्यञ्चः अत्यन्तं मूढाः । महदा-
दिसङ्घातः भोक्तृसापेक्षः भोग्यत्वात् पर्यङ्कवत् । महदा-
दिसङ्घः पराधीनः अचेतनत्वात् मालावत् । एवं पुरुषोऽनु-
मीयते । स च नाना जन्ममरणकरणानां प्रत्येकं भेदात् ।
अयमर्थः । एकस्य मरणे सर्वे स्त्रियेरन् यद्येक एव आत्मा
स्यात् एकस्य च जन्मनि सर्वे जायेरन् एकस्य कर-
णवैकल्ये सर्वे करणवैकल्यवन्तः स्युः । न चैवं दृश्य-
ते तस्मान्नाना । पञ्चविंशतितत्त्वगोचरसम्यग्ज्ञानात्
पुरुषस्य कैवल्यं भवति । तच्चान्यत्वं प्रधानादिभेद
इति यावत् । अविवेकात् संसारः विवेकात् कैवल्यम् ।
अर्थतः अख्यातिवादाङ्गीकारः । अत एव इदं रजत-
मिति ज्ञानं न भ्रमः किंतु स्वरूपतः अर्थतश्च अविविक्तं
ज्ञानद्वयम् । यस्य यादृशमिदं रजतमिति रजतज्ञान-
विषयीभूतं तस्य तादृशमेव जगदिति निर्णयः ॥

अत एव वस्तुतस्तत्त्विकोऽन्यथाभावः परिणाम
इत्येव लक्षणलक्षितः परिणामोऽङ्गाकृतः स च पुरुषः प्र-
तिशरीरं नानेत्यत्रादि स्म अविकारित्वात् । वस्तुतोऽकर्त्ता
मुक्तवत् साक्षिवदुदासीनः । सत्त्वरजस्तमांसि कर्तृणि क-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

३३

मीण्यपि भवन्ति । अकर्त्तापि पुरुषः कर्त्तेव व्यवहियते ।
 अचोरश्चोरैः सह धृतश्चोर एव । गुणाभेदात् प्रकृतिः
 कर्त्री न पुरुषः । दर्शनशक्तिमतः क्रियाशक्तिरहि-
 तस्य पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगः महदादिभूत-
 पर्यन्तं प्रधानं द्रष्टुम् । दर्शनशक्तिरहितस्य क्रियाशक्ति-
 मतः प्रधानस्यापि पुरुषेण संयोगः मोक्षार्थं पुरुषस्य भि-
 न्नत्वेन व्यक्ताव्यक्तपुरुषज्ञाने जाते प्रधानस्य मोक्षो भव-
 ति । नित्यसुखोपलब्धिर्मोक्ष इति चेदुपलब्धेरपि नित्या-
 नित्यविवेकग्रस्तत्वादसारम् । न च नित्यसुखगोचरस्या-
 विद्यादियत्किञ्चिदावरणभङ्गः एव पुरुषार्थो वाच्यः
 सुखानुभवस्यैव पुरुषार्थत्वाच्चैतन्यनित्यत्वेनावरणस्या-
 पि असम्भवाच्च । मोक्षे परमानन्दश्रुतिस्मृतयस्तु
 मोक्षशास्त्रपरिभाषामात्रा ।

दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात् तदुपलभ्यते ।

दुःखार्त्तस्य प्रतीकारे सुखसञ्ज्ञा विधीयते ॥

दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखात्ययः स्मृतः ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्दुःखनिवृत्तिरेव सुखत्वेन परिभा-
 षिता । सांख्यसूत्रमपि दुःखनिवृत्तिगौण इति विमु-
 क्तिप्रशंसा मन्दानामिति च । आनन्दावाप्तिस्तु गौण-
 मोक्षो ब्रह्मलोके भवति इति पश्चात् कृतार्थयोः प्रधानपु-

रूषयोर्वियोगो भवति अन्धपङ्गुसंयोगवत् । तथाहि एकः
 पङ्गुरपरश्चान्धः द्वावप्येतौ दुष्टे पथि गच्छन्तौ महता
 सार्थेन सह देवाद्वन्धुभिः परित्यक्तौ यथायोगं गमन-
 शक्तिदर्शनशक्तिरहितौ दर्शनार्थं गमनार्थं च संयुक्तौ
 भवतः । तथा चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितस्तद्दर्शि-
 तमार्गेणान्धो याति पङ्गुश्चान्धस्कन्धारूढः सन् याति ।
 पश्चात् स्वस्वदेशप्राप्त्यनन्तरं कृतार्थौ सन्तौ वियुक्तौ भ-
 वतः । तथा च प्रधानं पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्त्तते ।
 पुरुषो न प्रवर्त्तते नापि निवर्त्तते । द्रष्टा भोक्ता च पुरु-
 षः । भोगश्चिदवसानता लक्षणः । न क्रियावेशात्मा स
 च पुरुषः अनाद्यविवेकात् संसरति । सच्छास्त्रश्रवणेन
 गुर्वनुग्रहेण च निर्विचिकित्सो विवेकज्ञाने जाते मुच्यते ।
 प्रकृतिपुरुषसंयोगात् संसारः सञ्जायते । स्त्रीपुरुषसंयोगा-
 दपत्यमिव प्रकृतेर्महत्तत्वं जायते । महत्तत्त्वादहङ्कारो जाय-
 ते । स च त्रिविधः वैकारिको भूतादिस्तैजसश्च । यो हि
 वैकारिकः स एव सात्त्विकः यो भूतादिः स एव तामसः ।
 यो हि तैजसः स एव राजसः तत्र वैकारिकादहङ्कारादे-
 कादशेन्द्रियाणि तदभिमानिन्यो देवताश्च जायन्ते । भू-
 तादेश्चाहंकारात् तन्मात्राणि जायन्ते तैजसादहंका-
 रादेकादशेन्द्रियगणस्तन्मात्रपञ्चकं च जायते । एतद्गण-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

३६

द्वयस्य यथासंख्यं वैकारिकाद्भूतादेश्चाहंकाराजातत्वात्
कथं पुनरुत्पत्तिरुच्यत इति चेच्छृणु ।

यदा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वगुण उत्कटो वैकारिक-
सञ्ज्ञां लभमानोऽहंकारोऽप्रवृत्तिधर्मा तैजसाहंकारं सहा-
यीकृत्य प्रवृत्तिधर्माण्येकादशेन्द्रियाणि जनयति तदा ता-
नि स्वसाहाय्यच्छलमधिगम्य तैजसस्वरूपेणापि कृतानी-
त्युच्यते । यदा च सत्त्वरजसी अभिभूय तमोगुणोत्कटो
भूतादिस्तैजसाहंकारस्य रूपं सहायीकृत्य तन्मात्रपञ्च-
कं प्रवृत्तिधर्मकं करोति तदा तत्तन्मात्रपञ्चकं स्वसाहा-
य्येनैव तैजसेनापि कृतमित्युच्यते तस्मात् प्रवृत्तिधर्मका-
त् तत्तन्मात्रपञ्चकाद् भूतपञ्चकमुत्पद्यते । एष परि-
णामक्रमः । वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि भूतादेस्त-
न्मात्रपञ्चकमिति ॥

अयमर्थः । वैकारिकस्य भूतादेश्च स्वस्वप्रवृत्तिधर्मक-
कार्यद्वयस्य यथासंख्यं जनने तैजसाहंकारस्य साहाय्यम् ।
तैजसाहंकारस्य साहाय्यकरणादेव एतद्गणद्वयलक्षणक-
कार्यस्य प्रवृत्तिधर्मकत्वम् । बुद्धिजनकानीन्द्रियाणि बु-
द्धीन्द्रियाणि तानि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि ।
तेषां च विषयाः रूपशब्दगन्धरसस्पर्शाः । कर्म कुर्वन्ती-
ति कर्मेन्द्रियाणि तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।

तेषां च विषयाः वाग्वदनादानगमनोत्सर्गानन्दाः ।
मनो बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च यतो बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं
संकल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च अत उभयात्मकं मनः ।
मनोऽपि विभु धर्माधर्मवासनाश्रयतः प्रतिपुरुषमन्तःकर-
णं नित्यमाकाशवत् । न च प्रकृतिधर्मा एव सन्त्वदृष्टादय
इति वाच्यम् अन्यनिष्ठादृष्टादिभिरन्यत्र सुखदुःखा-
द्युत्पादेऽतिप्रसङ्गात् । तच्च नाणु संभवति योगिनां सर्वा-
वच्छेदेन एकदाखिलसाक्षात्कारासम्भवात् । न च यो-
गिनां योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिः स्यात् संयोगसं-
युक्तसमवायादिलौकिकप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तौ सन्निकर्षा-
न्तरकल्पने मानाभावात् गौरवाच्च अन्योन्यव्यभिचा-
राच्च । साक्षात्कारेष्ववान्तरजातिकल्पने जातिसाङ्क-
र्यात् अतिगौरवाच्च । योगिमते सर्वार्थग्रहणसमर्थस्या-
न्तःकरणस्य तमआख्यावरणभङ्ग एव योगजधर्मा-
दिभिः क्रियते सुषुप्तौ तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेरि-
ति नाप्यन्तःकरणं मध्यमपरिमाणमात्रं सम्भवति प्रलये
विनाशेनादृष्टाद्याधारतानुपपत्तेः अतः परिशेषतोऽन्तःक-
रणं विश्वेव सिद्ध्यति तदुक्तं ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानते ॥

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

३७

स्यादेतत् । अन्तःकरणस्य विभुत्वे परिच्छिन्न-
वृत्तिलाभस्यावरणेनोपपत्तावपि लोकान्तरगमनादिकं नो-
पपद्यते । अत एव सांख्यसूत्रम् “न व्यापकं मनः करण-
त्वा”दिति । तद्वतिश्रुतेरिति वेति किं चैवं सति लाघवात्
चैतन्यस्यैवावरणकल्पनमुचितं किमर्थं विश्वन्तःकरणं
परिकल्प्यते तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यते ॥

अत्रोच्यते । गतिश्रुतिस्तावत् आत्मनीवान्तःकर-
णेऽपि प्राणेन्द्रियाद्युपाधिनोपपद्यते कार्यकारणरूपेणान्तः-
करणद्वैतात् । कार्यान्तःकरणस्य स्वतोऽपि गतिरुपप-
द्यते कार्यकारणरूपेणान्तःकरणद्वैतं च सांख्यैरप्येष्टव्यम्
केवलकार्यत्वेन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनामिति सांख्यसूत्रा-
नुपपत्तेः । केवलनित्यत्वे च महदाद्युत्पत्तिसूत्रानुपपत्तेः
यत्तुक्तं चैतन्यस्यैवावरणकल्पनं युक्तमिति तदयुक्तम् ।
कूटस्थचैतन्यस्य ज्ञानप्रतिबन्धरूपावरणासम्भवात् ।
न च चैतन्यस्यार्थसम्बन्ध एव प्रतिबिम्बादिरूपे प्रतिब-
न्धकं कल्पनीयमिति वाच्यम् एवमप्यात्मदर्शनानुपपत्तेः
करणद्वारं विना स्वस्मिन् प्रतिबिम्बादिरूपेण स्वस्वस-
म्बन्धासम्भवात् । अपि च इच्छाकृत्याद्याधारतयान्तः-
करणे सिद्धे स्वप्नादावन्तर्दृश्यमानघटादयोऽपि तस्यैव
परिणामाः कल्प्यन्ते कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यौ-

चित्यात् । एवं च घटाद्याकारपरिणताश्चैतन्ये भासन्ते
तदविभागेनैव बाह्यघटादिकं भासते ऽतस्तादृशपरिणा-
मप्रतिबन्धकमेवावरणं ततैव युक्तं किञ्च बाह्यकर-
णस्यावरणदर्शनेनान्तरावरणस्यापि करणनिष्ठत्वं चा-
नुमीयते आत्मनो ऽनावृतत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति ।

नन्वन्तःकरणस्य विभुत्वे सति कथं कार्यत्वं स्या-
दिति चेन्न विभ्व्या अपि आकाशप्रकृतेः कार्याकाशरूपप-
रिच्छिन्नपरिणामवद् गुणान्तरसम्भेदेनान्तःकरणप्रकृतेरपि
परिच्छिन्नान्तःकरणरूपपरिणामोपपत्तिः श्रुतिस्मृतिप्रा-
माण्याच्चैतदिष्यत इति दिक् ॥

मनसः सङ्कल्पो विषयः । एतान्येकादश
वैकृताहंकाराज्जातानि इत्यवादि स्मैव बुद्धिप्रतिबि-
म्बितमर्थं पुरुष उपलभते । तदुक्तं बुद्धिस्थमर्थं
पुरुषश्चेतयते । अहं धर्मं करिष्यामीत्यध्यवसायो
बुद्धेर्लक्षणम् । धर्मो ज्ञानं विरागः ऐश्वर्यमेतत् सात्त्वि-
कबुद्धेः । तद्विपरीतमविरागादि तामसम् ॥

पञ्चविंशतितत्त्वैरेव जगद्भासं न न्यूनैर्नाधिकैश्च
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्येव अज्ञस्यापि प्रधानस्य पुरुष-
मोक्षार्थं प्रवृत्तिरुचितैव । लिङ्गशरीरं तु बुद्ध्यहंकारम-
नोबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणामष्टादशानां समु-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

३९

दायः त्रयोविंशतितत्त्वमध्ये पञ्चभूतानि वर्जयित्वा अ-
हंकारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसज्जं भवति
वह्नेरिन्धनवदात्मनोभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषा-
णां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति तेन चैवेह
लोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बु-
द्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते
तस्य च लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि आश्रयश्चित्रा-
दिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् ॥

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयंभुव उपाधिभूतमेकमेव
जायते तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् त-
तश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि
तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्र-
लिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण । व्यक्तिभेदः कर्मवि-
शेषादिति मनुनाप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम्
तथा च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पान्
आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः स-
सर्जेत्यर्थ इति लिङ्गशरीरम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिस्तु दश-

गुणितमहत्तत्त्वमध्ये ऽहंकारस्तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये
 व्योम्नोपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोरपि दशगुणितस्य
 मध्ये तेजस्तेजसोऽपि दशगुणितस्य मध्ये जलं जलस्यापि
 दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते सैव च स्थूलशरीरस्य
 बीजं तदेव च पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते
 तस्यापि दशगुणिताण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये च-
 तुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्संकल्पादेवो-
 त्पद्यते तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । त-
 दुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाप्तुजत् ॥

तदण्डमभवच्चैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः सवै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्त्रायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति ।

तत एव चादिपुरुषात् व्यष्टिपुरुषाणां विभागादन्ते च
 तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवहियते

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

४१

अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूतानामा-
त्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च स नारायणो
विराट्शरीरी स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरो-
रुपरि चतुर्मुखाख्यं स्वयम्भुवं सृष्ट्वा तदद्वारान्यानपि
व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज तदुक्तम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रो-
त्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते तदैर्नन्दिनस-
र्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मु-
खादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशात् घटते
न त्वादिसर्गेषु दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण श-
यनादिति ॥

तदेवं संक्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिक्षयं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद्यस्माज्जायते तस्य तदाऽऽपूर-
णेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति । तथा
च भारते ।

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तच्च तत्र प्रलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव पारिणामाश्च-
तुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः सूक्ष्मा
अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्यन्ते ।

नित्यदाह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न गृह्यते ॥ इति ।

अतस्तु सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैवास-
दुच्यते । ततश्च तस्माद्विरज्य आत्मैव परमार्थसत्यो
दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः तदुक्तम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

महाहंकारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥

कृत्वा चाक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ इति ।

तदुक्तं—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतः खलु ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात्सर्वात्मकाद्रागाज्जायन्ते सर्वजन्तवः ॥ इति ।

नरकादौ विशेषरागाभावे ऽपि सामान्यराग-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

४३

सत्त्वाद्रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम्भे तदेव सक्तः
सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्येति
श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्यसङ्ग-
सामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे सहकारित्वसिद्धेः ।

यत्रयत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्नेहाद् द्वेषाद् गुणाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥

इति स्मृतेः ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताक्षो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादस्थितामञ्जसैक्षत ॥

अथासौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनात्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्राया हि चर्मवत् ॥

नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा या ऽविद्या तस्याः क-
थमात्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाशयत्वं प्रकारादिभेदा-
दिति चेत् न तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकवि-
वेकद्वारेणात्मविशेष्यकविवेकनाशयत्वादिति । यच्च यो-
गेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद्विवेकज्ञानद्वारैव
मोक्षकारणं भवति न तु साक्षात् । अविद्यानिवर्तकत्वा-
भावात् अहं गौरः कर्त्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्य-

विद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्त्तिका नाहं गौर इत्यादिरूपा विवेकख्यातिरेव भवति समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् अन्यथा मुक्तिनिर्विकल्पकस्यापि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्वस्यावश्यकतया निर्विकल्पज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात् ॥

अपि च अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिश्रुत्या विवेकोपदेशापेक्षयोत्तम उपदेशो नास्तीत्युच्यते ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतावाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते ऽतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः । योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपाध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततो ऽविद्यानिवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानम् आत्मनः सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव शेषभूतं सर्वदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमानानिवर्तकत्वात् ब्रह्ममीमांसायां त्वयं वि-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

४५

शेषो यत्परमात्मविवेकशेषत्वम् । सांख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति दिक् ॥

विवेकख्यातिस्त्वविद्यानाशकत्वमेव न तु शुक्तिरजतविवेकदर्शिन इव पुनर्भ्रमदर्शनात् प्रतिबन्धकत्वं दृष्टान्ते पटलकामादिदोषबाहुल्यात् पुनरुज्जीवनं भ्रमस्य । अत्र च अनात्मन्यात्माभिमाने ऽनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसंमतः जातमात्रस्याभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः सा मिथ्याज्ञानवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनयोन्मूलिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते तत्पूर्वमवश्यं वासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याप्यात्मनि भानात् तस्यां च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनराभिमानः सम्भवति वासनाख्यदोषाभावादिति । यदि तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिविम्बनादिकमविवेककारणं दोष इष्यते तदा तु तं दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलबलेन योगजधर्मासहकृतस्यैव तस्य दोषत्वकल्पनासम्भवादिति । यद्यपि विवेकप्रतियोगिपदार्थानामानन्याद्विशेषरूपेण विवेकग्रहो न सम्भवति तथापि दृश्यत्वपरिणामित्वादिरूपैः सामान्यविवेकग्रहसम्भवात् प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाभावे ऽपि सामान्यतो

विवेकख्यातेर्मोक्षहेतुत्वम् । तदुक्तम् ।

घटद्रष्टा घटान्निन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तदा देही नाहमित्यादिरूपतः ॥ इति ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र तु न आत्मनो दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वे ऽपि फलव्याप्यत्वरूपं यत्तु बौद्धैरपि सुखदुःखादिमत्त्वेनापि बुद्धिरनुभूयमाना स्वप्रकाशतया चैतन्यव्याप्या न भवति यथा वेदान्तिनामहमित्यनुभूयमानो ऽप्यात्मा चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीत्युच्यते तन्निःप्रमाणत्वादुपेक्ष्यम् । तत्प्रधानादिसर्गे उत्पद्यते । अधर्मवशात् पश्वादौ धर्मवशाद्देवादौ संसरति । अतत्त्वज्ञानादेव धर्माधर्मोपरञ्जितं प्रलयकाले प्रधाने लीयते । यद्यपि प्रधानपुरुषौ विभू तथापि प्रकृतिरेव लिङ्गव्यवस्थां करोति । लिङ्गं सूक्ष्मैः परमाणुभिस्तन्मातैरुपचितं मानुषादिषु व्यवतिष्ठते नटवत् यथा नटः स्वरूपेण एकोपि वेषान्तरेण नानारूपः तथा लिङ्गमुदरान्तः प्रविश्य हस्ती स्त्री पुमानिति भवति पञ्चविपर्ययसंज्ञा भवति यथा तमो मोहो महामोहस्तामिश्रोऽन्धतामिश्र इति । धर्मेण प्राजापत्याद्यूर्ध्वलोकप्राप्तिः । अधर्मेण पश्वादिप्राप्तिरज्ञानेन बन्धः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानेनापवर्गः । तच्च तत्त्वज्ञा-

सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

४७

नं गुरोः सकाशात् शास्त्रश्रवणेनैतादृशं जायते ।
 तथाहि प्रधानादन्यः पुरुषः अन्या बुद्धिः अन्योऽहंकारः
 अन्यानि तन्मात्राणि इन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति ।
 सर्वं कार्यं त्रिगुणात्मकमपि उद्विक्तगुणोपेक्षया सात्त्विक-
 कादिशब्दव्यपदेशभाक् चेतनः पुरुषः नानायोनिषु जरा-
 मरणकृतं दुःखं चेतयते प्राप्नोतीत्यर्थः । यावत् तत्त्वज्ञाने-
 न लिङ्गशरीरं न निवर्तते तावत् स्थूलं शरीरं प्रतिज-
 न्म नूतनं जायते नश्यति च । स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रत्यु-
 पकारनिरपेक्षं सुमितवत् प्रधानं महदादिविषयभूतपर्यन्तं
 कार्यं पुरुषस्य भोगाय मोक्षाय चारभते प्रकृतिः पुरुषस्य
 भेदेन बुद्ध्यहंकारादि दर्शयित्वा निवर्तते । यथा नर्त्तकी
 शृङ्गारादिरसैर्हास्यादिभावैश्च निबद्धगीतादीनि रङ्गस्य
 दर्शयित्वा निवर्तते कृतार्थत्वात् तद्वत् । किञ्च प्रकृति-
 गुणवती अगुणस्य पुंसः जगद्योनिभावेन सुखदुःख-
 मोहात्मकेन शब्दादिविषयभावेन वेत्येवंविधैरुपकारैरनु-
 पकारिणः पुरुषस्योपकुर्वती पश्चादात्मानं प्रकाश्य अह-
 मन्या त्वमन्य इति निवर्तते सुमितवत् आत्मनः प्रत्यु-
 पकारं नेच्छति ।

सर्गस्य नेश्वरः कारणं न स्वभावो न कालः
 कालोऽपि योगिनां क्षणरूप एव न तु न्यायवैशेषिकयो-

रिवात्मवदखण्डो नित्य एको लाघवात् स एव तत्तदुपा-
ध्यवच्छिन्नः सन् क्षणमुहूर्तादिवत्सरान्तं व्यवहारं
करोतीति । न तु क्षणनामा पृथक् पदार्थोऽस्तीति ॥

सांख्यैस्तु दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रितं
महाकालो वा क्षणादिर्वा पृथक् पदार्थो नास्ति
किन्त्वाकाशमेवोपाधिभिर्विशिष्टं क्षणादिमहाकाला-
न्तव्यवहारं कुरुते इति मन्यते । तदेतन्मत-
द्वयमप्यसमञ्जसमित्याह योगी स्थिरेण केनाप्युपा-
धिना महाकालाकाशाभ्यां क्षणव्यवहारस्यासम्भवात् ।
तथाहि उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्ना परमाण्वादिक्रिया
अन्यद्वा एतादृशं किञ्चिन्महाकालाकाशयोः क्षणरूप-
तायामुपाधिः परैरिष्यते तत्र उक्तं संयोगविशिष्टक्रियादिकं
चेत् विशेष्यविशेषणतत्सम्बन्धमात्रं तर्हि त्रयाणामपरैः
स्थिरत्वाभ्युपगमात् न तैः क्षणव्यवहारः सम्भवति यदि
च तत्तेभ्योऽतिरिक्तमिष्यते न तु तन्महाकाल आ-
काशं वा तेनैव क्षणव्यवहारोपपत्तौ तदवच्छिन्नस्यान्यस्य
क्षणव्यवहारहेतुत्वकल्पनावैयर्थ्यात् स च विशिष्टादि-
रास्थिरः क्षणः प्रकृतेरेवातिभङ्गुरः परिणामविशेष इत्यतो
न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तत्वापत्तिः । तस्यैव क्षणस्य प्रच-
यविशेषैर्मुहूर्ताहोरात्रादिर्द्विपरार्द्धान्तव्यवहारो भवति न

त्वखण्डो महाकालोऽस्ति प्रमाणाभावात् अद्यत्यादिव्यव-
हारः क्षणप्रचयेनैव कालनित्यत्वश्रुतिस्मृतयस्तु प्रवाह-
नित्यतापरा इति तस्मादावश्यकत्वात् क्षणात्मक एव कालो
नाखण्डो महाकालोऽस्ति नाप्याकाशं कालव्यवहारहेतु-
रिति किं तु प्रधानम्। पुरुषो न वध्यते न मुच्यते नापि
संसरतीति किं तु नानाश्रया प्रकृतिरेव तथेति सर्वं
समञ्जसम्(१) ॥

इति कान्यकुब्जश्रीषिमानन्ददीक्षितविरचितं
सांख्यतत्त्वविवेचनं समाप्तम् ॥

(१) अत्रादर्शपुस्तके समाप्तिसूचकं पुष्पिकादिवाक्यं नास्ति
किन्तु अतः परं कश्चित् पाठोऽपि नास्तीति ग्रन्थसमाप्तिरनुमीयत
इति । इदं पुस्तकं च ग्रन्थकर्तुरेवेति भूमिकायां निरूपयिष्यते ॥

अथ तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

श्रीभावागणेशविरचितम् ।

श्रीकृष्णचन्द्राय नमः ॥

पुरुषः स जयत्याद्यः सा च प्रकृतिरीश्वरी(१) ।
 याभ्यां संसृज्य सृज्यन्तेऽनन्तब्रह्माण्डकोटयः ॥ १ ॥
 कपिलासुरिपञ्चशिखान् गुरुन् विज्ञानाचार्यवर्याश्च ।
 प्रणमामि बुद्धिवृद्धयै सिद्धयै वा सर्वकार्याणाम् ॥ २ ॥
 समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।
 भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥ ३ ॥

तत्र तावद्विविक्तपुरुषज्ञानं मोक्षसाधनमिति । ये-
 भ्यो विवेक्तव्यो यश्च विवेचनीयः तदुभयं सूत्रत्रयेणो-
 दिशति(२) ।

अष्टौ प्रकृतयः । प्रकर्षेण कुर्वन्तीति प्रकृतयः । तत्त्वा-
 न्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम् । ताश्च
 अव्यक्तबुद्ध्यहंकार(३)पञ्चतन्मात्ररूपाः । तत्राव्यक्तं नि-

(१) प्रकृतिः सा जायत्यजा—पा० १ पु० ।

(२) लक्षणपरीक्षादिकं तु सांख्यप्रवचनेनैव कर्त्तव्यमित्या-
 चार्याशयः ।

(३) महदहङ्कार—पा० २ पु० ।

त्वं शब्दादिगुणशून्यं सत्त्वादिगुणत्रयं च । साम्यावस्थो-
 पलक्षिता गुणाः प्रकृतिरित्येकं लक्षणं च । अकार्या गु-
 णा इत्यपरम् । तथा प्रकृतिपर्याया अव्यक्तं प्रधानं
 ब्रह्म अक्षरं क्षेत्रं तमः माया ब्राह्मी विद्या अविद्या
 प्रकृतिः शक्तिः अजा इत्यादयः । सत्त्वादिगुणवती
 सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति तु न शङ्कनीयम् । किन्तु
 गुण एव प्रकृतिः । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूप-
 त्वादिति सांख्यप्रवचनसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरू-
 पत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रातिषेधात् । प्रकृतेर्गुण इत्यादि-
 वाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोद्धव्यम् । “सत्त्वं
 रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणा” इति प्रकृ-
 तिकार्यत्ववचनं तु गुणानित्यतावाक्यविरोधेन मह-
 त्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव । महदादिसृष्टिर्हि
 गुणवैषम्याच्छ्रूयते तच्च वैषम्यं सजातीयसंवलनेन
 प्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः कारण-
 गुणानां परिणाम इति । एतेनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽप्युपपा-
 दितो मन्तव्यः । सत्त्वादित्रयं च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकर-
 णत्वाद् गुणा इत्युच्यन्ते । द्रव्यत्वं चैषां संयोगविभागादि-
 मत्तया उपादानकारणत्वेन सिद्धम् । एषां सुखदुःख-
 मोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः संक-

ल्पात्मकत्ववत् । तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकं संख्याव्य-
 क्तिकानि लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणा-
 नामिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । अत्र हि सूत्रं लघुत्वादिना
 बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं
 च लघुत्वादिना बहूनां रजसां गुरुत्वादिना बहूनां तमसां
 साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते इति । तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्व-
 त्वादिविभाजकोपाधितयेनैव वैशेषिकाणां नवद्रव्य-
 वचनवदिति । तानि च सत्त्वादीनि यथोपयोगमणुवि-
 भुपरिमाणकानि । मध्यमपरिमाणत्वे ऽनित्यत्वापत्तिः ।
 सत्रैषां विभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तिः ।
 आकाशप्रकृतेर्विभुत्वस्यैवौचित्यात् । ननु प्रकृते-
 श्चापरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वमिति सांख्यसिद्धान्तः । स-
 च विरुध्यत इति चेत् मैवम् गन्धस्य पृथिवीव्यापकत्व-
 वत्प्रकृतेर्व्यापकत्वम् । तच्च प्रकृतित्वस्य दैशिकाभा-
 वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । एकत्वं च सर्गभेदेन
 नानात्वाभावः । अक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिप्र-
 तिनियतक्रियाराहित्यम् । अन्यथा श्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकृ-
 तिक्षोभस्यानुपपत्तेरिति । प्रकृत्यनुमानं चेत्थं(१)
 महदादिकार्यं पक्षः सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यमिति

(१) चेदं—पा० १ पु० ।

५४

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

साध्यं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति हेतुः
वस्त्रादिकार्यशय्यासनवदिति दृष्टान्तः । श्रुतिस्मृती
चात्रानुग्राहकस्तर्कः ॥

ननु सुखस्यान्तरेवानुभवात् शय्यासनादौ सुखे
किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति चेन्न कारणगुणा हि
कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायेन विषयेषु त्रिगुणकार्येषु
सुखदुःखमोहसिद्धेः घटरूपमिति (१) प्रत्ययवत् चन्दन-
सुखं स्त्रीसुखमित्यादिसुखप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितं
सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिध्यति
अन्तःकरणसुखादिहेतुतयापि विषये सुखादिकं सिद्ध्य-
ति । कालादिभेदैरेकस्या एव व्यादिव्यक्तेः सुखदुःखो-
त्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिद्ध्यति ॥

इति मूलप्रकृतिनिरूपणम् ॥

अथ बुद्धिर्निरूप्यते । त्रिगुणात्मकमाद्यं कार्यं बुद्धि-
रित्येकं लक्षणम् । निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं बुद्धिरिति
द्वितीयं लक्षणम् । तस्या धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यप्रकृष्ट-
गुणयोगात् महत्सञ्ज्ञा तदपि तृतीयं लक्षणम् । तस्याः
पर्यायाः । मनो मतिर्महान् ब्रह्मा पूर्वं बुद्धिर्वृत्तिः
ख्यातिः प्रज्ञा सन्ततिः स्मृतिरिति । अनुस्मृतौ च ।

(१) घटरूपमिति — पा० २ पु० ।

महानात्मा मतिर्विष्णु(१)र्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्यवान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा वृत्तिः स्मृतिः ॥

पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥

सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति(२) ।

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ॥

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ।

विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ॥ इति ।

इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन परिणतं
सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुतं क्षुद्रमपि भवति ।
महदुपरागाद्विपरीतमिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । महदहं-
कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्तत्त्वम-
ङ्कुरावस्थेति । अत्र प्रकृतेर्महानित्यादिसृष्टिक्रमे शास्त्रमेव
प्रमाणम् । इदमेव महत्तत्त्वं कार्येश्वरस्य स्वयम्भुव
उपाधिस्तेनैवोपाधिना स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वकर्त्ता
सर्वपालकः सर्वसंहर्त्ता च । मात्स्थे ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

(१) मनुर्विष्णुः-पा० २ पु० ।

(२) सर्वमावृत्त्य तिष्ठति-पा० २ पु० ।

५६

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

गुणेश्वरः क्षोभमाणेश्वरश्च देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिश्च देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति ।

स च स्वयम्भूः क्रियाशक्तिमत्केवलमहत्तत्त्वोपाधिकः सूत्रात्मेत्युच्यते । स एवार्द्धसुषुप्तावर्द्धलयात् प्राज्ञ इत्युच्यते । समग्रसुषुप्तौ तु समग्रलयेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपेणावस्थानादीश्वर इत्युच्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेषु स च महांस्त्रिधा तदुक्तं वैष्णवे ।

सार्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति । ब्रह्मशङ्करोपक्षयाप्यादौ विष्णुरेवाविर्भवतीत्यर्थेनोक्तम् । पूर्वोक्तधर्मादिषु धर्मेणोर्ध्वगमनमूर्ध्वगमनेन भोगस्थानान्युपलक्ष्यन्ते । तेन पातालभूस्वर्गादीनामपि संग्रहः । ज्ञानेन मोक्षः वैराग्येण प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यात् प्रकृतिलयो भवति । तथा चोक्तं पुराणे ।

प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य “पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः” इति । अत्र प्रकृतिग्रहणेन महदहंकारभूतेन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते । तत्र वैराग्यपूर्वकं तेषु तेष्व्वात्मभावेनोपास्यमानेषु लयो हि प्रकृताविति च श्रूयते । पूर्ववाक्यानन्तरमेव ।

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ॥ इति च ।

अयं च प्राकृतिको बन्ध इत्युच्यते योगिभिः
महदादिभावश्च वैकृतिको बन्ध इति । एश्वर्येणाप्रतिघातः
ऐश्वर्यं चाणिमादिसिद्धयः ।

इति बुद्धिर्व्याख्याता ॥

अहङ्कारो व्याख्यायते । महत्तत्त्वादहङ्कार उत्प-
द्यते अङ्कुराच्छाखावत् । तस्य चाहमाकारवृत्ति-
मत्त्वादहङ्कार इति संज्ञा । अहंवृत्तिमदन्तःकरणमहङ्कार
इत्येकं लक्षणम् । एकादशेन्द्रियोपादानत्वं द्वितीयं
लक्षणम् । तन्मात्रोपादानत्वं तृतीयं लक्षणम् । तस्य च
पर्यायाः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च स स्मृतः ।

आत्मा च प्रकुलो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

कौर्मप्रोक्ता अविशेषा इति च । स चाहङ्कार-
स्त्रिविधः । तदुक्तं कौर्मै ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥

तैजसानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवत् प्रजा ॥ इति ।

वैकारिकः सात्त्विकस्तैजसो राजसः । स्वगुणेन सर्वेन्द्रियेषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेणोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियोभयात्मकमित्यर्थः । इन्द्रियदेवताश्च दिग्वातार्कप्रचेतोश्चिवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकामचन्द्रश्चेति एकादश ।

इत्यहंकारनिरूपणम् ॥

अथ तन्मात्रा उच्यन्ते । शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धा निर्विशेषास्तद्वन्ति सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राः ।
निर्विशेषशब्दादिगुणवद् द्रव्यं तन्मात्रा इति सा-
मान्यलक्षणम् । अहंकारोपादानत्वे सति तत्त्वा-
न्तरारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम् । तत्तन्निर्विशेषगु-
णवत्त्वं तत्तन्मात्रलक्षणम् । तानि च पञ्च शब्दतन्मात्रं
स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति ।
शान्तघोरमूढाः पञ्चस्वपि विशेषाः शब्दत्वस्पर्शत्वादिव्याप्या जातिविशेषा एव । शब्दे तु उदात्तानुदात्तस्वरिताः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेति स्वराः । स्पर्शे शीतोष्णत्वे । रूपे शुक्लत्वादयो विशेषाः । ते च श्वेतपीतरक्तश्यामहरितकपिशाः । रसे मधुरत्वादयो विशेषास्ते च मधुरतिक्तकषायकट्वम्लक्षाराः षड्रसाः । गन्धे सुरभित्वासुरभित्वे । एतैर्विशेषै रहिता अविशेषास्तद्वन्ति द्रव्याणि तन्मात्राः । तेषां पर्यायाः

तन्मात्राणि तमोविग्रहाः सूक्ष्मविग्रहाः सूक्ष्मभूतानि
अविशेषा इति ॥

इति पञ्च तन्मात्राः ॥

एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः ॥

षोडशविकारा इति द्वितीयं सूत्रम् । एकाद-
शेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च एते षोडश विकाराः ।
तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि स्वस्वविषयकबुद्धि-
जनकत्वात् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूप-
स्थानि स्वस्वकर्मकरणात् पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तत्र
उच्चारणं वाचः हस्तयोरादानं पादयोर्गतिः पायोरुत्सर्गः
उपस्थस्यानन्दः । सर्वसहायत्वादुभयात्मकं मनः ।
एतान्येकादशेन्द्रियाणि । तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सति
अहंकारोपादानत्वमित्येकं (१) लक्षणम् । अहंकारो-
पादानकत्वे सति शरीरसंयुक्तं क्रियाकरणमतीन्द्रियमि-
न्द्रियमिति द्वितीयम् । अथ पर्यायाः इन्द्रियाणि
करणानि निपातनानि (२) वैकारिकाणि तैजसानि ।

इतीन्द्रियनिरूपणम् ॥

अथ महाभूतानि । पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशमिति ।

(१) अहङ्कारमात्रोपादानकत्वमिन्द्रियत्वमित्येकं—पा० २ पु० ।

(२) नियतानि—पा० १ पु० ।

६०

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

सविशेषशब्दादिमत्त्वं महाभूतत्वमित्येकं लक्षणम् ।
 तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सत्यारम्भकत्वं द्वितीयं ल-
 क्षणम् । सविशेषशब्दगुणवत्त्वमाकाशस्य(१) लक्ष-
 णम् । सविशेषशब्दस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सविशेष-
 शब्दस्पर्शरूपवत्त्वं तेजसः । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरस-
 वत्त्वमपाम् । सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्त्वं पृथि-
 व्याः । एतानि विशेषलक्षणानि । एतानि पञ्च महा-
 भूतानि परस्परोपकारीणि । अथामीषां पर्यायाः । भू-
 तानि विकारा विशेषा आकृतयः तमोविग्रहाः शान्ता
 घोरा मूढा इति ।

इति षोडशविकारा व्याख्याताः ।

पुरुष इति तृतीयं सूत्रम् । अनादिः सूक्ष्मश्चेतनः
 सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थो नित्यो द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रवित्
 अमनः प्रसवधर्मा चेति स्वरूपम् । कूटस्थनित्य
 इत्येकं लक्षणम् । मुख्यभोक्तृत्वमित्यपरं लक्षणम् ।
 वृत्तिसाक्षित्वमिति तृतीयं लक्षणम् । अथ पर्या-
 याः पुरुष आत्मा पुमान् पुद्गलजन्तुः जीवः
 क्षेत्रज्ञः नरः कविः ब्रह्म अक्षरः प्राणः ज्ञः यः कः स
 एक इति । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि एत-

(१) गुणकत्वमाकाशस्य—पा० १ पु० ।

ज्ज्ञानात् कृतकृत्यो भवति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन
प्रमाणवाक्यम् ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्त कुत्राश्रमे स्थितः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

स च पुरुषो नाना सुखदुःखमोहजन्ममरणबन्ध-
मोक्षव्यवस्थातः जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति
सांख्यप्रवचनसूत्रात् । यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिते
सर्वे सुखिताः स्युः एवं सर्वत्र एवं पुरुषबहुत्वं सिद्धम् ।
एवं तावत् साख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलि-
प्रभृतयो यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति न्यायवैशे-
षिकाश्च बहून् पुरुषानात्मत्वेन वदन्ति । औपनिषदाश्चा-
चार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादयः एभ्योऽतिरिक्तमेकमेव
नित्येश्वरं सर्वेषामात्मानं वदन्ति । कस्मादेवं पुरुष एवेदं
सर्वमिति । तदेवाग्निस्तदादित्य इति । तदक्षरं तद्विभुर्वरेण्यं
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स हि सर्वेषु भूतेषु स्था-
वरेषु चरेषु च वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ।

ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके गवि हस्तिनि ।

पशुगोदंशमशके रूपं पश्यन्ति सूरयः ॥

एकमेव यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।

मुक्तामणिप्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ॥

६२

तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

तद्वत् पशुमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।

एकोऽयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ॥

इत्यादि प्रमाणेभ्यः । सांख्यास्तु आदिपुरुषविषयतया लयावशिष्टनिर्विशेषचिन्मात्रविषयतया वा एतानि श्रुतिवाक्यानि योजयन्ति ।

इति पुरुषनिरूपणम् ।

एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि व्याख्यातानि ।

सांख्यकारिका च ।

मूलप्रकृतिरविकृति-

र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो

न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

इदानीं प्रथमसूत्रेणैव गुणात्मकप्रकृतेरुद्दिष्टत्वेऽपि गुणानामवान्तरविभागं तद्धर्माश्च त्रिवेचयितुं वक्ष्यमाणसञ्चरप्रतिसञ्चरोपोदघातसङ्गत्या(१)च सूत्रं प्रवर्त्तते ।

तैगुण्यमिति चतुर्थं सूत्रम् । सत्त्वरजस्तमांसित्रयो गुणाः तेषां समाहारस्त्रिगुणं त्रिगुणमेव त्रैगुण्यम् । तत्र सत्त्वं नाम प्रकाशलाघवप्रसन्नताभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षादिलक्षणमनन्तभेदम् समास-

(१) चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं विदुर्बुधा इति ।

तः सुखात्मकम् । रजो नाम शोकतापस्वेदस्तम्भोद्वेगो-
न्मादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखात्मकम् । तमो
नाम अदानापुण्यदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षण-
मनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम् । एतेषां लक्षणानि ।

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ।

तमो लयात्मकं विद्यात्रैगुण्यं नाम संज्ञितम् ॥

एते त्रयो गुणाः सर्वे उत्पत्तिस्थितिलयहेतवः ॥

इति त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ।

इदानीं सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयोपपत्त्यर्थं सर्गा-
दावुत्पन्नं स्वयम्भुवं प्रलयावशिष्टनिर्विशेषचित्सामा-
न्यं च दर्शयितुं सृष्टिप्रलययोः सूत्रद्वयं प्रवर्तते ।
सञ्चरः प्रतिसञ्चरः । सञ्चरः सृष्टिः प्रति-
सञ्चरः प्रलयः । तत्र सृष्टिर्यथा । अव्यक्ता-
ख्या प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा स्वतन्त्रा च । स-
र्गादौ स्वयमेव क्षुब्धा सती भाविनारायणबीजभूता पूर्व-
कल्पे स्वयम्भूपालकेन नामकेन व्यक्तेन नारायण-
पुरुषेण संयुज्यते ततश्च सजातीयैरन्यैः प्रकृत्यंशैर्न्यूना-
धिकभावेन मिलिता सती चेतनाचेतनात्मकं महत्त-
त्त्वमारभते । ननु पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगित्वे असं-
योगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतिविरोध इति चेन्न वि-

कारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थत्वात् अन्यथा श्रुति-
स्मृतिषु जलसंयोगिनोऽपि पद्मपत्तस्यऽसङ्गतादृष्टान्त-
ता न स्यात् । तत्र महत्तत्त्वस्य स्वरूपेण मुख्योत्पत्तिः
चेतनस्य तु अभिव्यक्तिरूपा कार्यता । योगभाष्ये व्या-
सधृतवाक्यान्नवधा कार्यता ।

उत्पत्तिस्थित्पभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।

त्रियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥ इति ।

एवमादिशक्तिरपि चेतनविशेषो महत्तत्त्वकारणी-
भूतगुणत्रयसम्बन्धात् स्वयम्भवाप्यादावुत्पद्यते ।
उत्पत्तौ च प्रमाणं प्रयोगसारे ।

तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विष्णुसम्भवा ॥ इति ।

वायवीयसंहितायां च ।

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।

ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥ इति ।

पञ्चरात्रे ऽपि ।

एवमालोक्य तां शक्तिं सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसन्धामस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणीम् ॥

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ।

प्रादुरासीजगन्माता वेदमाता सरस्वती ।

गुणत्रयमयी शक्तिर्मूलप्रकृतिसञ्ज्ञिता ॥

तस्यामहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिरित्यादिशि-
ववाक्याच्च । सैव प्रकृत्यधिष्ठात्री देवता महाल-
क्ष्मी अम्बा भवानी हैमवती दुर्गा इत्यादिपदैर-
भिलप्यते पुराणादिषु । सैव च लीलाविग्रहैरादिपुरुषेण
मिलिता सती सृष्टिं पालयति । तदुक्तं शङ्कराचार्यैः ।

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि । इति ।

एवं सर्वतत्त्वानां तत्तद्देवतानां च सहैवोत्प-
त्तिर्ज्ञेया । उत्पत्तिक्रमस्तु निरूपणक्रमेणैव । एतस्मा-
न्महतो गुणान्तरसंवलितात् त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते
चेतनाचेतनात्मकः वैकारिको राजसस्तामसश्चेति ।
ततश्चाहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं देहेन्द्रियाणि पञ्च तन्मा-
त्राणि चोत्पद्यन्ते । स्वयम्भुव इन्द्रियाणि देवतारूपाणि
वैकारिकात् व्यष्टीन्द्रियाणि च तैजसात् तेष्विन्द्रियेष्वेवादौ
मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्ग्राणि गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादौ श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिरा-
गादिकार्यत्वश्रवणात् । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्यकारण-
भावस्याभावात् क्रमनियमो नास्ति । तत्रेन्द्रियेषु ना-

स्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मा-
त्रेषु त्वस्ति स यथा अहंकाराच्छब्दतन्मात्रं तस्मादहं-
कारोत्पन्नाच्छब्दतन्मात्रादहंकारसहितात् स्पर्शतन्मात्रं
शब्दस्पर्शोभयगुणकम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या
तन्मात्रत्रयमुत्पद्यते । ततश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च महा-
भूतानि जायन्ते । तत्राहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्वद्वा-
रा पञ्चमहाभूतानां चोत्पत्तौ पुराणे क्रम उक्तः स यथा

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज हि ।

आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज हि ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्या-

पि तत्त्वान्तरप्रकृत्यापत्त्या केवलविकृतित्वाष्टप्रकृति-
त्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादि-
तन्मात्रेष्वहंकारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणे-
षूक्तत्वादिति । एवं त्रयोविंशतितत्त्वानां सृष्टिः ।
तेषु पञ्चमहाभूतानि वर्जयित्वाहंकारं च बुद्धौ प्रवेश्य
सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति । वह्नेरिन्धनवदा-
त्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां स्व-
स्वबीजभूतप्रकृतिसंयोगात् सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलय-

सांख्यसंग्रहे

६७

पर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोर्जीवाना
संसरणं भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो लिङ्ग-
शरीरे पृथक् न निर्दिश्यते बुद्धावेवान्तर्भावात् । तस्य
च लिङ्गशरीरस्य परमसूक्ष्माणि पञ्च महाभूतानि तेजः-
प्रधानान्याश्रयः चित्रादिवत् आश्रयं विना लोकान्तरग-
मनासम्भवात् । तदुक्तं सप्तत्याम् ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ इति ।

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भुवः समष्टिचे-
तनस्य उपाधिभूतमेकमेव समष्टिरूपं जायते ततश्च व्य-
ष्टिजीवानामप्युपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदं
शभूतानि ततो विभज्यन्ते पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्ग-
शरीरवत् । तदुक्तं सांख्यप्रवचनसूत्रेण । व्यक्तिभेदः
कर्मविशेषादिति । मनुनाप्युक्तम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्ष-
कम् । तथा चायमर्थः । स्वयम्भूः स्त्रलिङ्गशरी-
रावयवान् सूक्ष्मानल्पान् आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु
संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जंति ।

इति लिङ्गशरीरनिरूपणम् ।

अथ स्थूलशरीरोत्पत्तिः । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्ये
 ऽहंकारस्तस्मिन्नपि दशगुणे व्योम तथैव व्योमन्यपि वायुः
 वायावपि तेजः तेजासि दशगुणे जलं तथैव जलस्यापि द-
 शगुणस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते सैव स्थूलशरीरस्य
 बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्यापि दशगुणितस्याण्ड-
 स्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वय-
 म्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव शरी-
 रेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । स्वयम्भुवं प्रकृत्य
 मनुनाऽप्युक्तम् ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्थायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एवादिपुरुषाद्व्यष्टिपुरुषाणां
 विभागात् अन्ते च तत्रैव लयात् स एवैक आत्मेति
 श्रुतिस्मृत्योर्व्यवहियते । ततश्च स नारायणो विराट्शरी-

री पृथिवीरूपस्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरो-
रुपरि चतुर्मुखमवान्तरब्रह्माणं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि
व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रच-
क्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते । तदैनन्दिनस-
र्गेष्वेव हि कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलये-
ष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां
चतुर्मुखादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घ-
टते न त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव नारायणस्य
लीलाविग्रहेण शयनादिति । अस्यां सृष्टौ महत्तत्त्वस्य
बुद्धिपूर्वकः त्रिगुणात्मकः प्रथमः सर्गः । तदनन्तरं तदु-
पाधिकस्वयम्भुवः सकाशाद् बुद्धिपूर्वकः सर्गः । स्वयम्भु-
वोद्भूदेवताः स्वयम्भूश्च स्थूलदेहनैरपेक्षयेन ज्ञानवत्त्वात्
विदेहा देवा इत्युच्यन्ते । तासु स्वयम्भूरेवेश्वरः नित्येश्वरा-
नङ्गीकारात् । देवताश्चेश्वरकोटयः अविद्यानावृतोपाधि-
कत्वात् । अविद्यावृतोपाधिकाश्च जीवकोटय एव ।
अविद्यावृतानावृतोपाधिकत्वे एव जीवेश्वरविभाजके ।
तदुक्तं स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दित इति ।

७०

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

तदेवं सञ्चरो निरूपितः ।

तत्र यद्यस्माज्जायते तस्येतरापूरणेनैव स्थितिः ।
तद्व्यतिरेकेणैव तत्संहारोऽपि तत्रैव भवति । तथा चोक्तं
महाभारते ।

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तत्तत्र प्रविलीयते ।

लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाः
कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्येषां
परिणामाः स्मर्यन्ते । यथा

नित्यदाह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ इति ।

अत एव सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैव असदु-
च्यते । ततश्च तस्माज्जडवर्गाद्विरज्यात्मैव परमार्थसत्यो
दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः । परमार्थसत्यत्वं च कूटस्थनित्य-
त्वम् । तत्र कूटस्थनित्यत्वासंहतत्वापरार्थत्वचि-
न्मात्रत्वाद्यसाधारणधर्मैरुत्कृष्टैः प्रकृत्यादिभ्यो वि-
वेक्तव्यः । इदानीं सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थ उपपाद्यते ।
प्रतिसञ्चरान्ते यन्निर्विशेषं चित्सामान्यमवशिष्यते । तदे-
व सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे-
त्यादिश्रुतिषु सद्ब्रह्मादिपदवाच्यम् । अद्वितीयत्वं

तु अवैधर्म्याविभागाख्याभेदेनेति । इदानीमन्तकालीन-
भगवत्स्मरणस्य परमगतिहेतुत्वश्रवणात् तत्स्मरणस्य च
साध्यात्मसाधिभूतसाधिदैवभगवदनुचिन्तनजन्यत्वाद-
ध्यात्मादित्रिभागः प्रदर्श्यते सूत्रत्रयेण । तत्र च प्रमाणम् ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र शंसयः ॥ इति ।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ इति ।

अध्यात्मम् ॥७॥ अधिभूतम् ॥८॥ अधिदैवम् ॥९॥

सूत्रत्रयस्यापि क्रमेणैव व्याख्या । बुद्धिरध्यात्मम् ।
बोद्धव्यमधिभूतम् । ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहङ्कारो-
ध्यात्मम् । अधिमन्तव्यमधिभूतम् । रुद्रस्तत्राधिदैव-
तम् । मनोध्यात्मम् । सङ्कल्पयितव्यमधिभूतम् । चन्द्र-
स्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मम् । श्रोतव्यमधि-
भूतम् । दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मम् । स्पर्शयि-
तव्यमधिभूतम् । वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मम् ।
द्रष्टव्यमधिभूतम् । सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । रसनमध्यात्मम् ।
रसोऽधिभूतम् । वरुणस्त्वधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मम् ।
गन्धोधिभूतम् । पृथिवी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मम् ।
वचनमधिभूतम् । वह्निस्तत्राधिदैवतम् । पाणिरध्या-

७२

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

त्मम् । आदेयमधिभूतम् । इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।
 पादावध्यात्मम् । गन्तव्यमधिभूतम् । विष्णुस्तत्रा-
 धिदैवतम् । पायुरध्यात्मम् । उत्सृष्टव्यमधिभूतम् । मि-
 त्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्मम् । आनन्दयि-
 तव्यमधिभूतम् । प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमिति त्रयोद-
 शविधं त्रितयमपि । तत्रात्मानं सङ्घातमधिकृत्य वर्तते
 तदध्यात्मं त्रयोदशकरणवर्गः । भूतानि अधिकृत्य व-
 र्तते तदधिभूतं विषयवर्गः । देवतामधिकृत्य वर्तते इ-
 त्यधिदैवतम् । करणाभिमानिदेवतावर्गः । एतत्सहि-
 तेश्वरानुचिन्तितस्यान्तकालीनभगवत्स्मृत्या परमगतिः
 फलम् । तस्मादेतत्त्रिकमवश्यं ज्ञातव्यमिति भावः ।
 सर्वतत्त्वानां ज्ञानफलं चोक्तं पञ्चशिखधृतवाक्येन ।

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद्

गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्घो

गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

तत्त्वानीति तान्त्रिकी संज्ञा । तदर्थश्चात्मानात्मवि-
 वेकप्रतियोग्यनुयोगिनस्तत्पदार्थाः । तेषां भावस्तत्त-
 त्पदप्रवृत्तिनिमित्तानि पुरुषत्वप्रकृतित्वादीनि पञ्च-
 विंशतिजातयः धर्मधर्म्यभेदात् व्यक्तयोपि तत्त्वानी-

त्युच्यन्ते । वेदयते वेत्तीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तान्येव स्वरूपाणि तात्त्विकरूपाणि येषां तानि गुणस्वरूपाणि अधिदैवतञ्च अध्यात्माधिभूतयोरुपलक्षणम् । गुणांस्तु भुङ्क्ते गुणास्तस्य वशे भवन्तीति । न गुणैः स भुज्यते गुणवशो न भवतीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वपादः प्रथमः ॥

इदानीं द्वितीयः प्रकीर्णकपाद आरभ्यते । तत्र पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रचक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् पञ्चावर्त्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्देदां पञ्चपर्वामधीम इत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तये पञ्चकानि निरूपयति सूत्रजातेन ॥

पञ्चाभिबुद्ध्यः ॥ १० ॥ अभिबुद्धिरभिमान इच्छा कर्त्तव्यता क्रियेति पञ्चाभिबुद्धिसङ्गिताः । तत्राभिबुद्धिर्नाम अभिमुखी बुद्धिः इदमवश्यं करणीयमितिरूपा बुद्धिवृत्तिः । अभिमानश्चाहं करोमीतिवृत्तिः । इच्छा वाञ्छा सङ्कल्पो मानसी वृत्तिः । कर्त्तव्यता ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिविषया वृत्तिः । क्रिया वचनादिलक्षणा कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिरिति ॥

अभिबुद्ध्यो व्याख्याताः ॥

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ११ ॥ कर्मजन्याः कर्मजनकाश्च

७४

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च ॥

वाचि कर्मणि सङ्कल्पे प्रतिष्ठां योभिरक्षति ।

तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥

अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।

दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥

अर्थार्थी यस्तु सेवेत विद्याकर्मतपांसि च ।

प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥

अविविदिषा वेदवेदनेच्छाप्रतिबन्धकक्रिया ॥

विविदिषा यथा ।

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम् ।

सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा(१) ॥

आत्मनि एकत्वपृथक्त्वादिविषयिणी जिज्ञासा
विविदिषा । एतासु चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय
ज्ञानमोक्षप्रतिबन्धनाशककर्मजन्यत्वात्तज्जनकत्वाच्च ॥

पञ्च वायवः ॥ १२ ॥

हृदि प्राणो गुदेऽपानो व्यानः सर्वशरीरगः ।

उदानः कण्ठदेशे च समानो नाभिसंस्थितः ॥

एते पञ्च क्रियाशक्तिमदन्तःकरणवृत्तिभेदा अपि

वायुसमानगतिकत्वाद्वायुदेवताकत्वाच्च वायव इत्युक्तम् ।

(१) विविदिषा क्रिया-पा० २. पु० ।

प्रकर्षेण अननाद्गमनात् प्राण इत्युच्यते । अधो गमना-
दपानः । भुक्तस्थान्नस्य रसादेर्विक्षेपणात् विजृम्भक्षणाच्च
व्यान इत्युच्यते । उद्गारव्रमनादिकं करोतीति उदानस्ते-
न गीयते । भुक्तस्य समाशं रसं नयतीति समानः ।
तन्त्रान्तरोक्ता अप्यन्ये नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जया-
ख्यास्तत्रैवान्तर्भाष्याः ।

इत्येते पञ्चप्राणा व्याख्याताः ॥

पञ्च कर्मात्मानः ॥ १३ ॥ वैकारिकस्तैजसो भूतादिः
सानुमानो निरनुमानश्चेति कर्मात्मानः कर्मिण इत्यर्थः ।
तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्त्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्त्ता ।
भूतादिर्मूढकर्मकर्त्ता । सानुमानः शुभमूढकर्मकर्त्ता ।
निरनुमानोऽशुभमूढकर्मकर्त्ता ॥

इति पञ्च कर्मात्मानो व्याख्याताः ॥

इदानीं पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम इति श्रुत्यर्थो-
पपत्तये बुद्धेः पञ्चाशत्सर्गान् बहुभिः सूत्रैरुद्दिशति ।

पञ्चपर्वोऽविद्या ॥ १४ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या पतञ्जल्युक्ता सर्वदर्श-
नसम्प्रतिपन्ना । सा च पञ्चधा अविद्यास्मितारा-
गद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशजनकत्वात् क्लेशा इति यो-
गे परिभाषिताः । अस्मितादीनां चतुर्णामविद्याकार्य-

त्वादविद्यात्वम् । अस्मिता अनात्मन्यहंवृत्तिः अविद्या-
 स्मितयोरयं भेदः अविद्यायामधिकरणमपि पृथग् भासते
 ऽस्मितायां त्वारोपरूपत्वेऽपि नाधिकरणं भासते । विषयेषू-
 त्कटेच्छा रागः । द्वेषः वैरबुद्धिः । अभिनिवेशो मरणत्रा-
 सः । त्रिदुषामपि स्वरसवाही अनादिमरणदुःखानुभवज-
 नितवासनाजन्यः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एते अविद्याभेदा-
 स्तमआदिशब्दैः परिभाषिताः । तमो मोहो महामोहरता-
 मिस्रोऽन्धतामिश्रश्चेति तत्तन्नामकनरकप्रदत्वात्तत्त-
 न्नामकाः । ते च विषयभेदात् द्विषष्टिभेदाः ते यथा ।
 अष्टप्रकृतिषु आत्मत्वारोपात् अष्टभेदं तमः । देवा अ-
 णिमाद्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्य वयममृता इत्यभिमानिनो
 भवन्ति सोऽयमभिमानो मोहोऽष्टविधः । दृष्टानुश्रविकेषु
 द्वादशसु विषयेषु प्राप्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते सोऽभि-
 मानो रागातिशयनिमित्तत्वात् महामोहो दशविधः । अ-
 णिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये दशविधविषये च प्रतिहतस्य क्रोधाद्
 यद्दुःखमुत्पद्यते स तामिस्रोष्टादशविधः । देवा अणिमा-
 द्यष्टकमैश्वर्यं शब्दादींश्च दश विषयान् भुञ्जानाः क्षयश-
 ङ्कयात्र सन्ति सत्तास एवाष्टादशविधोन्धतामिश्र इति
 द्विषष्टिभेदा पञ्चपत्वा अविद्या ॥

अष्टविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १५ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १६ ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥१७॥ तत्राशक्तयः एकादशेन्द्रियवधाः
सप्तदश बुद्धिवधाः । तत्रेन्द्रियवधाः । स्वस्वार्थक्रिया-
ऽक्षमतारूपाः फलतो बुद्धेरेव ते ।

वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

सप्तदश बुद्धेरेव वधाः तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययरूपाः ।
तत्र तुष्टिविपर्ययाः । नास्ति प्रधानमिति ज्ञानमस्ती-
त्यभिधीयते । महत्तत्त्वं नास्तीति ज्ञानमज्ञानसालि-
लाः । अहङ्कारो नास्तीति मोहा । नैव सन्ति पञ्च-
तन्मात्राणीति दृष्टिरदृष्टिः । विषयाणामर्जने प्रवृत्तिः अ-
सुतारा । रक्षणे प्रवृत्तिरसुपारा । क्षयदोषमपश्यतः प्र-
वृत्तिः असुनेत्रा । भोगे शक्तिः असुमात्रिका । हिं-
सादोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिः अनुत्तमाभिसिका । इति
तुष्टिविपर्याया नवधा ।

सिद्धिविपर्यासाद् अष्टौ बुद्धिवधा उच्यन्ते ।
नानात्वमूहमानस्यैकत्वानुसन्धानं सुतारंमुच्यते । शब्द-
मात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहणमसुतारा । यथा नानात्मज्ञो
मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं प्रतिपन्नो नानात्मज्ञो-
ऽहममुक्त इति । अध्ययनश्रवणनिविष्टस्यापि जडत्वा-
दसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न

भवति तदज्ञानम् । यदा आध्यात्मिकेन दुःखेन-
चाभिभूयते तदज्ञानप्रमादम् । एवमाधिभौतिकदुःखे-
नाभिभूयते तत्प्रमोदमानम् । एवमेवाधिदैविकदुःखेना-
भिभवः प्रमुदितमिति । सुहृदुपदिष्टेऽप्यात्मनि अनिश्चय-
बुद्धिरनर्थकम् । स्वदानमनर्थकं ज्ञात्वा दानपात्रस्य गुरुणि
दुःखे जाते प्रमोदः प्रमुदिता । एवमष्टौ सिद्धिविपर्ययाः
व्याख्याता । एवं सप्तदश बुद्धिवधाः ॥

नवधा तुष्टिरुच्यते । तत्र कारिका ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

वाह्या विषयोपरमात्रं पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥

कुतश्चित् सर्वाकारेण परिणममाना प्रकृतिरेव ज्ञानं
करिष्यतीति श्रुत्वा या तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या तस्या
अस्तोति संज्ञा । प्रव्रज्ययैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा
प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सा सलिलसंज्ञा । कालेनैव
ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्यया बहुकालेन या
तुष्टिः सा आद्येत्युच्यते । भाग्येनैव ज्ञानं भविष्यति
मदालसा बालकानामिवेति कुतश्चिच्छ्रुत्वा या तुष्टिः सा
वृष्टिरितिसंज्ञा । एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः । अथ
वाह्याः पञ्च शब्दादिविषयेष्वर्जनरक्षणक्षयभोगार्हिसादि-
दोषदर्शनाद्या निवृत्तितुष्टयस्तास्वेका तुष्टिः अपारमुच्य-

ते द्वितीया सुपारं तृतीया पारम् अनुत्तमाम्भसिका
चतुर्थी उत्तमाम्भः पञ्चमी इति नव तुष्टयो व्याख्याताः ॥

अथाष्टौ सिद्धयः । तत्र कारिका ।

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोङ्कुशस्त्रिविधः ॥

अस्यार्थः । भगवत्कृपावशाद्दूहनेन तर्केणैव
ज्ञानमुत्पद्यते सा प्रथमा सिद्धिस्तारेत्युच्यते ।
शब्दश्रवणमात्रादेव यद् ज्ञानं सा द्वितीया
सुतारा । शिष्यभावेनाध्ययनेन यद् ज्ञा-
नं सा तृतीया तारतरेति । यदाध्यात्मिकदुःखस्याप-
नोदकं ज्ञानं सा चतुर्थी प्रमोदेति । यदाधिभौतिक-
दुःखापनोदकं ज्ञानं सा पञ्चमी प्रमुदितेति । यदाधि-
दैविकदुःखनाशकं ज्ञानं सा षष्ठी प्रमोदमाना । यत्
सुहृत्संसर्गितया ज्ञानं सा सप्तमी रम्यकेति । यद्दानेन
परितोषिताद् गुरोर्ज्ञानं साष्टमी सदाप्रमुदितेति । आ-
सु प्रथमास्तिस्रो दुःखविघातात्मकानां मुख्यानां
तिष्ठणां सिद्धीनामङ्कुश आकर्षकः साधक इति या-
वत् सिद्धयस्त्वेता एव । अणिमाद्यास्तु ज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वादसिद्धय एवेत्याचार्याशयः । एवमष्टौ सिद्ध-
यो व्याख्याताः ॥

८०

तत्त्वयाथार्थदीपनम् ।

इदानीं सांख्यशास्त्रस्य षष्टितन्त्रत्वप्रतिपादनाय
पञ्चाशत्सु सिद्धिसर्गेषु दशान्यान् पूरयति सूत्रेण ।
दश मूलिकार्थाः ॥ १८ ॥

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं

परार्थमन्यत्वमकर्तृता च ।

योगो त्रियोगो बहवः पुमांसः

स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

मूलयोः प्रकृतिपुरुषयोरर्था धर्मा मूलिकार्थाः ।
तत्रास्तित्वं द्वयोर्धर्मः । एकत्वं सर्गभेदेन ना-
नात्वाभावरूपं प्रकृतेः । अर्थवत्त्वं पुरुषार्थत्वं पु-
रुषस्यैव । पारार्थ्यं च प्रकृतेरेव । अन्यत्वं
जडवर्गाद् भिन्नत्वं पुरुषस्यैव । अकर्तृता च पुरुष-
स्यैव । योगो त्रियोगश्च द्वयोः । बहुत्वं पुरुषस्यैव ।
जीवन्मुक्तस्य संस्कारमात्रेण चक्रभ्रमिवच्छरीरस्य या
स्थितिः सा शेषवृत्तिः पुरुषस्य । इति दशपदार्थाः प्र-
त्ययसर्गाख्याः पञ्चाशत् पूर्वोक्ताः एते च दश मूलिकाः ।
एवं षष्टिपदार्था षष्टितन्त्रे उक्ताः ॥

इदानीं पञ्चतन्मात्रसर्गं सूत्रयति । अनुग्रहस-
र्गः ॥ १९ ॥ पञ्चतन्मात्रा अनुगृह्योपादानकारण-
त्वेन स्वीकृत्य यः सर्गः सोऽनुग्रहसर्गः ।

पञ्चानां ब्राह्मणानां सचतुर्मुखसनकादीनां स्वस्य
लीलाविग्रहे सर्गो भक्तानामनुग्रहार्थं सोऽप्यनु-
ग्रहसर्गः पञ्चतन्मात्रेभ्य एव ॥

इदानीं भूतसर्गमाह । चतुर्दशविधो भूत-
सर्गः ॥ २० ॥ ब्राह्मप्राजापत्यसौम्यैन्द्रगान्धर्वयक्षरा-
क्षसपैशाचा इत्यष्टौ देवसर्गाः । पशुपक्षिमृगसरी-
सृपस्थावरा इति पञ्चविधास्तैर्यग्योनयः । मानुष-
श्चैकविधो ब्राह्मणादिश्चाण्डालान्त इति । गवा-
दिमूषकान्ताः पशवः । गरुडादिमशकास्ताः पक्षिणः ।
सिंहादिशृगालान्ता मृगाः । शेषादिदुन्दुभान्ताः सरी-
सृपाः । पर्वतादितृणान्ताः स्थावरा इति । अत्र कारिका ।

अष्टविधो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ इति

एतत्संसारमण्डलम् अन्यानप्यनुक्तान् सर्गानुद्दिश-
ति सूत्रत्रयेण । त्रिविधो बन्धः ॥ २१ ॥ त्रिविधो मोक्षः
॥ २२ ॥ त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २३ ॥ प्राकृतिको वैकृ-
तिको दाक्षिण इति त्रयो बन्धाः । प्राकृतोष्टप्रकृतिष्व-
भिमानरूपः । द्वितीयस्तु प्रव्रजितानामपि शब्दादिषु
मनसः सङ्गः । तृतीयस्तु गृहस्थादीनां कामोपहतचेतसां
दाक्षिणां ददतां दाक्षिणाबन्धः । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः ॥

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकरिकेण च ।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्तते ॥ इति

मोक्षत्रैविध्यं चोक्तम् ।

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

ज्ञानोद्रेकादविद्यानिवृत्तिरूप एकः रागसंक्षया-
दिन्द्रियोपशमरूपो द्वितीयः कृच्छ्रक्षयाद्धर्माधर्मा-
करणरूपाद्धर्माधर्मानुत्पादरूपस्तृतीयः । एतत्त्रयं
ज्ञानद्वारभूतत्वाद् गौणं मोक्षत्रयम् । आत्यन्तिक-
त्रिविधदुःखनिवृत्तिरेव मुख्यो मोक्षः । तदुक्तं गोतमेन
सूत्रेण दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा-
ये तदनन्तराभावादपवर्ग इति ।

उक्तानां पदार्थानां सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्याह मा-
नाधीनत्वान्मेयसिद्धेः । त्रिविधं प्रमाणमिति । प्र-
त्यक्षानुमानशब्दा इति । तत्रानधिगतयथार्थज्ञानं
प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणमेकम् ।
अर्थाकारानधिगतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् ।
तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यमनधिगतयथार्थज्ञानं प्रत्यक्ष-
प्रमा । तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । इन्द्रियजन्यानधि-
गतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् । यथार्थलिङ्ग-

ज्ञानाज्जायमानं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्ये-
कम् । लिङ्गज्ञानाज्जायमाना साध्यविशिष्टपक्षाकारान्तःक-
रणवृत्तिरिति द्वितीयम् । आसवचनजन्यज्ञानं शब्दप्रमा
तत्करणं शब्दप्रमाणमित्येकं लक्षणम् । आसवच-
नजन्या पदार्थसंसर्गाकारान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयं
शब्दप्रमाणलक्षणम् ।

आसस्तु स्वकर्मण्यभियुक्तो रागद्वेषरहितो ज्ञान-
वान् शीलसम्पन्नः । इदं तु ज्ञानोपदेष्टुरेवातलक्षणम्
वस्तुतो यथाभूतार्थस्योपदेष्टा पुरुष इत्येव ॥

उक्तपदार्थेषु केचित्प्रत्यक्षसिद्धाः केचिदनुमान-
सिद्धाः । उभाभ्यां यन्न सिद्धं तच्छब्दप्रमाणेन सिध्यति
यथेन्द्रो देवानां राजा उत्तराः कुरवः सौवर्णो मेरुः स्वर्गे-
प्सरसः एते पदार्था न प्रत्यक्षानुमानगम्याः किन्तु
शब्दैकगम्याः ।

अत्र चैषा ज्ञानप्रक्रिया । अन्तःकरणस्थेन्द्रियाणां
चाविभक्तः सङ्कोचविकासशाल्यग्रभागो वृत्तिरभ्युपेयते
भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति सां-
ख्यप्रवचनसूत्रात् । भागो विभक्तोवयवस्तस्माद्गुणाच्च
तत्त्वान्तरं पदार्थान्तरमविभक्तोऽवयव इत्यर्थः । तथा चा-
न्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियवृत्तिद्वारार्थसन्निकृष्टा भवति तत्

इन्द्रियवृत्त्या सहार्थाकारा परिणमते सा चार्थाकारा वृत्ति-
 गुणरूपा सर्वात्मनां विभुत्वेपि स्वस्वामिन्येवात्मनि प्रति-
 बिम्बते नान्यत्र अबादिस्वस्वामिभावस्य प्रतिबिम्बनिया-
 मकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् प्रतिबिम्बश्चाधिष्ठानगताया
 बुद्धेर्विकारः परिणामः स्वत्वं च स्वामिप्रकाशितवृत्ति-
 जन्यसंस्कारवत्त्वम् । स्वामित्वं च स्वनिष्ठसंस्कारजनक-
 वृत्तिप्रकाशकत्वं सा च वृत्तिरात्मनि स्थिता सती अर्था-
 कारा आत्माकारा च स्वसमानाकारं परिणामान्तरं धत्ते
 स एवात्मनि वृत्तिप्रतिबिम्बो विषयताख्यः सम्बन्ध
 इति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा घटमहं जानामी-
 त्याकारार्थात्मविषयिणी तदुक्तम् ॥

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ।

तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥

दृश्येन वृत्त्या । इयं च प्रत्यक्षा वृत्तिर्विषयदेशे
 जायमाना तत्रैवात्मनि प्रतिबिम्बते आत्मनो विभुत्वात्
 यत्र चेन्द्रियद्वारं विना मनः स्ववासनावशाद्यत्रार्थेन
 सम्बध्यते तत्र तदाकारा वृत्तिर्मानसं प्रत्यक्षम् । उक्तं च ।

शरीरलयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहङ्गमः ।

स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ॥

इति वासिष्ठे ।

सांख्यसंग्रहे

८५

इति प्रत्यक्षप्रक्रिया ॥

एवं व्याप्तिप्रमाजन्यसाध्यविशिष्टपक्षाकारा वृत्तिर-
नुमानम् तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यमनुमितिः । इत्यनु-
मानप्रक्रिया ॥

यथार्थपदस्मृतिजन्या पदार्थसंसर्गाकारा वृत्तिः श-
ब्दप्रमाणम् तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यं शाब्दी प्रमा
इदं प्रमाणद्वयमान्तरमेव । अपरोक्षत्वं परोक्षत्वं
स्मृतित्वं संशयत्वं विपर्ययत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च
सर्वे वृत्तिधर्मा एव तत्प्रतिबिम्बवशाच्चैतन्येप्युपचर्यन्ते
तत्रापरोक्षत्वपरोक्षत्वस्मृतित्वानि जातयः संशयश्च भा-
समानविरोधोभयकोटिस्पृग्वृत्तिः । यत्र यन्नास्ति तत्र
तन्निश्चयो विपर्ययः यथार्थवृत्तिः प्रमा अयथार्थवृत्तिर-
प्रमा अत्र प्रमात्रादिविभागविषये विज्ञानाचार्याणां
कारिका ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ॥ इति ।

ज्ञानस्य च जन्यत्वं विनाशित्वमात्मधर्मत्वं

च प्रतिविम्बावच्छिन्नत्वेनोपपादनीयम् आत्मरूपस्य
ज्ञानस्य नित्यत्वात् । विशिष्टे हि विधिनिषेधौ वि-
शेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात् ।
आधाराधेयभावोऽपि खे खगोदय इतिवदुपपादनीयः
वृत्तीनामात्मनि प्रतिविम्बे प्रमाणम् ।

तस्मिंश्च दर्पणे स्फारे समस्तीं वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति वासिष्ठम् । इति समासतो ज्ञानप्रक्रिया ॥

अत्र शास्त्रेऽनुक्ताः स्वाऽविरोधिनः शास्त्रान्त-
रीया अपि पदार्थाः ग्राह्याः सारादानं षट्पदवदिति
सांख्यप्रवचनसूत्रात् । सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव
षट्पद इति स्मृतेश्च । एते च प्रकृत्यादयः पदार्थाः
संहतत्वपदार्थत्वजडत्वप्रतिक्षणपरिणामित्वादिदोषैर्दुष्टत्वा-
द्वेयास्तेभ्योप्यधिकं हेयमाह ।

त्रिविधं दुःखमिति ॥२४॥ आध्यात्मिकमाधिभौति-
कमाधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शरीरं मानसं
च । तत्र शरीरं वातपित्तश्लेष्मणां त्रैषम्येणोत्पन्नं ज्वराति-
सारादि । कामक्रोधलोमादिजन्यं मानसं मानुषमृगस-
र्पादिजन्यमाधिभौतिकं शीतोष्णवातवृष्टिजन्यमाधिदै-
विकम् । अनेन त्रिविधदुःखेनाभिभूतस्य तरति शोक-

मात्मविदिति श्रुत्वा आत्मनि जिज्ञासा जायते । यथा
तृषितस्य पानीयपिपासा ।

कृतस्य तत्त्वनिरूपणस्य पुरुषार्थसम्बन्धं दर्शयति । एतत्परं याथार्थ्यम् एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयते ॥ २५ ॥ एतद्याथार्थ्यं परं शास्त्रान्तरोक्ताद्याथार्थ्यादुत्कृष्टं न्यायवैशेषिकोक्तयाथार्थ्यस्याष्टमकृत्यकथनादपूर्णत्वम् इदं तु तत्कथनेन पूर्णं श्रुतिसम्मतत्वाच्च परं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । श्रुतिश्च गोपालतापनीये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तादव्यक्तमेवाक्षरं तस्मान्महन्महतो-हङ्कारस्ततः पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि इति स्पष्टमेव सांख्ययोगोक्तमहदादिक्रमेण सृष्टिः श्रूयत इति । एतज्ज्ञात्वा आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारद्वारा कृतकृत्यः स्यान्निष्प्रयोजनः स्यादित्यर्थः । किं पुनस्तत्प्रयोजनं तत्राह । न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयत इति । पूर्वोक्तत्रिविधदुःखेन न युज्यते दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीत्यर्थः । ननु दुःखं तावत् त्रिविधम् अनागतं वर्तमानमतीतं चेति । सांख्ययोगवेदान्तानां सत्कार्यवादाश्रयणात् सर्वमेव कार्यमवस्थातयेण नित्यम् । अनागतो घटो वर्तमानो घटोऽतीतो घट इ-

त्यवस्थात्रयेऽपि घटस्यावस्थाधर्मिणोऽनुगतप्रत्ययात् ।
 प्रागभावप्रध्वंसयोश्चानङ्गीकारात् । न च तत्काले
 कथमभावप्रत्यय इति वाच्यम् वर्तमानप्रतियो-
 गिकसामयिकात्यन्ताभावेनैव तदुपपत्तेरिति । एवं
 चानागतातीतदुःखयोरभावेऽपि न पुरुषार्थः भो-
 ग्यदुःखाभावस्यैव पुरुषार्थत्वात् । वर्तमानदुःखं च
 भोग्यमपि भोगेनैव नङ्क्ष्यतीति तदभावो न पुरुषा-
 र्थः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षत्वात् पुरुषप्रयत्नसापेक्षस्यैव
 पुरुषार्थत्वात् । तथा च कथं दुःखाभावस्य पुरुषार्थ-
 त्वमिति चेदुच्यते । अनागतदुःखस्य भोग्यहेतु-
 तया तदभावस्य च पुरुषकृतिसाध्यतया पुरुषार्थत्वं
 दुःखहेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवदिति । तदुक्तं
 पतञ्जलिना । हेयं दुःखमनागतं विवेकख्यातिरत्रित्प्र-
 वा हानोपाय इति सूत्रद्वयेन ।

साख्यानां च सर्वात्मनामवैधर्म्याभेद एव त-
 त्वमसिवाक्यार्थो नाविभागादिः तदज्ञानस्यैवाभि-
 माननिवर्त्तकत्वात् । तद्वाक्यस्य च श्वेतकेतोर-
 नूचानत्वाद्यभिमानानिवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तेः तथा च ल-
 यावशिष्टचित्सामान्यं तत्पदार्थः तदुक्तं विज्ञानाचार्य-
 वर्यैरस्मदगुरुभिर्भाष्याद्यश्लोकेन ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
 सर्वाभिमाननिवर्तनतोस्य मुक्त्यै ।
 वैधर्म्यलक्षणमिदा विरहं वदन्ति
 नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥ इति ।

तथा च प्रकृत्यादिविविक्तसर्वात्मनामवैध-
 र्म्यभेदसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्तौ तत्कार्य-
 रागद्वेषधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां(१) चाविद्यारा-
 गादिसहकार्युच्छेदेन जन्माद्यनारम्भकत्वाद्भोगेन प्रा-
 रब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन भोगापवर्ग-
 समाप्त्या चान्तःकरणस्य नाशेनैव त्रिविधदुःखात्यन्त-
 निवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति परमकृतकृत्यता ।
 इदं चात्रावधेयम् । गुरूपदेशशास्त्राभ्यामुत्पन्नमपि
 ज्ञानमपरोक्षत्वायाभ्यसनीयमेव । तेन विनाऽपरोक्षा-
 विद्यानिवृत्त्यसम्भवात्(२) । अपरोक्ष्यभ्रमे हि समा-
 नविशेष्यकाऽपरोक्ष्यविपरीतनिश्चयस्यैव निवर्तकत्वाव-
 धारणात् तदुक्तं वासिष्ठे ।

अपि विज्ञाततत्त्वेन नेत्यभ्यस्यमिदं सदा ।

न नाममात्रात् कतकफलमम्बुप्रसाधकम् ॥

(१) पूर्वोक्तकर्मणां—पा० १ पु० ।

(२) अपरोक्षज्ञानं विना परोक्ष्याविद्यानिवृत्त्यसम्भवात्—पा० १ पु० ।

अन्तर्ध्वान्तिविनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः ।

न नश्यति तमो राम कृतया दीपवार्तया ॥ इति ।

एवमभ्यासात् कोमलकण्टकन्यायेन ज्ञाने जाते यो-
गरूढ इत्युच्यते योगी अस्मात् पूर्वस्तु युञ्जानः ततः पर-
महंसाश्रमेण विक्षेपकाणि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञाननिष्ठापर्य-
न्तमभ्यसेत् । सवासनाविद्योच्छेदो ज्ञाननिष्ठा । ततः स
युक्तो जीवन्मुक्तो गुणातीत इति चोच्यते । गुणाभि-
मानशून्यत्वमेव गुणातीतत्वं जीवन्मुक्तस्य च लक्षणम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे सुखप्रभा ।

यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदस्वच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्त्तेः

संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।

तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-

लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।

अन्यच्चात्र सांख्यविद्यायां भगवद्भक्तेरेवासाधारण-
कारणत्वं ज्ञेयम् अन्यथा देवकृतविघ्नैर्योगध्वंसो(१)
भवत्येव यथोक्तं भागवते ।

(१) योगभ्रंशो-पा० १ पु० ।

सांख्यसंग्रहे

९१

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
 स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्ध्यः ।
 आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
 पतन्त्यधोऽनादृत्युष्मदङ्घ्रयः ॥
 श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
 तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
 नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति ।

इदानींतनाः केचन वैष्णवा एतादृशवाक्यैर्भगवदभ-
 क्तिं पुरस्कृत्य सामान्यतो ज्ञानमार्गं खण्डयति ते तु
 विद्याविवेकानभिज्ञाः स्थूलमतय एव । नारदीये च
 सांख्यविद्याधिकारे ।

मायाप्रवर्तके विष्णौ कृता भक्तिर्दृढा नृणाम् ।
 सुखेन प्रकृतेरन्यं स्वं दर्शयति दीपवत् ॥
 चित्ते हि स्ववशे योगः सिद्ध्येत् तत्तु जगत्पतिम् ।
 कोऽनाश्रित्य निगृहीयादव्यक्तमतिचञ्चलम् ॥
 तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।
 चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा ॥ इति ।
 गीतायां चतुर्दशाध्याये ।

९२

तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैव (१) ब्रह्मभूयाय कल्प्यते ॥ इति ।

ब्रह्मभूयाय पूर्णत्वेनाभिव्यक्तये गुणाभिधानं तत्त-
दवच्छिन्नत्वेनैवाभिव्यज्यते(?) तस्माद् भगवद्भक्तिरेव
मुख्यं साधनं सांख्ययोगविद्यायामिति सिद्धम् ।

कृतं परोपकाराय तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

तेन मे प्रीयतां कृष्णः परमात्मा जगद्गुरुः ॥

स्वतन्त्रत्वात् स एवैकः कर्ता गोपालबालकः ।

श्रीकृष्णाख्यो महेशानो दारुयन्त्रसमस्त्वहम् ॥

पुराणार्थं बुभुत्सूनां*** च मयेरितम् ।

तेभ्यः समर्पितं चैतत् तेनापि प्रीयतां हरिः ॥

इति श्रीभावाविश्वनाथदीक्षितसूनुभावागणेशविर-
चितं तत्त्वयाथार्थ्यदीपनं समप्ताम् ॥

(१) समतीत्यैतान्-पा० १ पु० ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ समाससूत्र—

सर्वोपकारिणी टीका ।

यद्वाग्विभूतिरमलाखिलतत्त्वजाता-

ज्ञानाद्य तत्त्वममलं परिबोधयन्ती ।

श्रेयः करोति जगतां भगवन्तमाद्यं

तं श्रीमहर्षिकपिलं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

उद्दिधीर्षुस्तदुच्चीतसूत्रतत्त्वार्थबुद्धये ।

सर्वोपकारिणीं कुर्वे टीकां गुणवशंवदः ॥ २ ॥

अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपातिताननाथ-

दीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञा-

नो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्यु-

पादिक्षत् । सूचनात् सूत्रमिति हि व्युत्प-

त्तिः । तत एतैः समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रा-

र्थानां च सूचनं भवति । इतश्चेदं सकलसांख्यती-

र्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव । सूत्र-

त्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्र-

९४

सर्वोपकारिणी टीका ।

णीता इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभू-
 ता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः ।
 तत्रादौ प्रथमसूत्रत्रयेण सकलप्रपञ्चमूलभूतानि पञ्चविंश-
 तितत्त्वानि सूचयति । अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश
 विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ अयमर्थः सांख्यराक्षा-
 न्ते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तत्र मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वम्
 अहङ्कारः शब्दतन्मात्रा स्पर्शतन्मात्रा रूपतन्मात्रा
 रसतन्मात्रा गन्धतन्मात्रा चेत्यष्टौ प्रकृतयः सन्ति । अत्र
 तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वम् अतश्च महहादीनां
 सप्तानां पूर्वपूर्वविकृतित्वेऽपि न क्षतिः लक्षणसमन्वयात् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः गगनपवन-
 ज्वलनसलिलधरण्याख्यानि पञ्च भूतानि चैतानि षोडश
 विकाराः विकृतय एव न तत्त्वान्तरारम्भकाणि सर्वं
 वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । पुरुषः पञ्चविंशतितमं
 तत्त्वम् । अयं च न प्रकृतिर्न विकृतिः ताभ्यः पृथक्कृत्य
 निरूपणात् । अनेन जडत्वपरिणामित्वकर्तृत्वादिधर्मव-
 द्भ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य वैलक्षण्यमपि सूचितं भ-
 वति तथा च कारिका ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

सांख्यसंग्रहे

९५.

नन्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अन्येऽपि बहवो घटप-
टादयः पदार्था दृश्यन्ते तत्कथमेषामुपपत्तिरत आह ।
त्रैगुण्यसञ्चारः ॥ ४ ॥ त्रिगुण एव त्रैगुण्यं सत्त्वरज-
स्तमांसि तेषां सञ्चारः मत्तकपोतकण्ठन्यायेन प्रतिक्षणं
विलक्षणपरिणामो वर्तत इति शेषः । अनेन मूलप्रकृ-
तिस्त्रिगुणात्मिका त्रित्वेन च भेदबोधकेन गुणाः पर-
स्परविरुद्धस्वभावाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सञ्चा-
रेण च सङ्गनसम्पक्चरणार्थकेन तेषां नित्यसहभावः
पुरुषार्थे जननीये कार्यानुसारेण परस्परसहायता च । तत-
श्च प्रकृतेर्महदादीनां भूतेभ्यश्च घटपटादिसकलपदार्था-
नां त्रिगुणलक्षणपरिणामादेव संसिद्धिः कार्योत्पादश्च
नापूर्वः किन्त्वाविर्भावमात्रं सूक्ष्मकारणरूपेण स्थित-
स्य स्थूलकार्यक्षमरूपेण विपरिणाम इति सद्व्याप्तिवा-
दश्च इत्येते सिद्धान्ताः संसूचिता भवन्तीति बोध्यम् ॥

ननु गुणानामनवरतपरिणतिस्वभावत्वात् कदाचिदपि
दृश्यजातादर्शनं न स्यात् ततश्च प्रलयोच्छेदः स्यादत
आह । प्रतिसञ्चारः ॥ ५ ॥ यथा सृष्टिप्रक्रियानिर्वाहकस्त्रिगु-
णपरिणामस्तथा प्रतिसञ्चारः प्रतिकूलोपि विपरिणामोस्ति
तथा च प्रतिलोमपरिणामेन तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणे
लये जाते त्रिगुणायाः प्रकृतेः साम्यस्थितिरेव प्रलय इति

सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानावि-
र्भाव इति भावः ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं
वक्तुमेकेनादावान्तरमाह । अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ आत्मा-
नमधिकृत्येत्यधात्मम् तद्वद्विविधं शारीरं मानसं चेति
शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तं मानसं कामक्रो-
धलोभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शनादर्शननिमित्तम् । एत-
दुभयमपि आन्तरोपायसाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥

वाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम् । अधिभूतम् ॥ ७ ॥
मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधि-
भूतमित्यर्थः ॥

आधिदैवम् ॥ ८ ॥ यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्या-
वेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि बाह्योपायसाध्यत्वाद्वह्य-
मित्युक्तम् ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेष्ु बहुषु पदा-
र्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःख-
मतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह ।
पञ्चाभिबुद्ध्यः ॥ ९ ॥ अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते व-
स्तून्याभिरित्यभिबुद्ध्यः बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्रा-
णरसनत्वागाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ॥

- (१९) शिवस्तोत्रावली । उत्पलद्वयविरचिता ।
 श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) १
- (२१) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणस्वामिभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) १
- (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) १
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) १
- (१९) कान्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकौर्कार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनकविककाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरातिप्रसिद्धया संगेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालनोभिनीव्याख्यायावतारणिकया च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... १
- (२५) भौटपञ्चसंग्रहः । अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तयोगीश्वरविरचितानि अनुमानजागदीययाः प्रत्यक्षानुमानमादाधर्माः प्रत्यक्षानुमानमाधुमी व्युत्पात्तिवादस्य शक्तिवादस्य भुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः क्रूरामाख्येन भौटपञ्चाणि ... २
- (२६) महासूत्रम्, वेदान्तदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टविरचितसिद्धान्तशेखराभिपदीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तब्राह्मणशुद्धम् १
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । नोबुनैवाधिककपिलजैमिनीवैश्विकजैमिनीमद्वैतसंक्षेपः । गणिभवजुतटीकया सहितः । हारिभट्टविरचितः । ... १
- (२८) शुद्धवेतमार्तण्डः भक्तशास्त्रव्याख्यासहितः ।

- त्रेययरत्नार्णवश्च १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिध्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीपित्या जागदीश टीका । १२
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्यदीपकश्च ११
- (३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः आङ्गिकप्रकाशः ६
- (३२) स्थितिसारोद्धारः विश्वरविश्वम्भरात्रिपाठिसंकलितः ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... १
- (३५) वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्यामिकृत ब्रह्मसूत्रवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विश्वरविश्वम्भरेश्वरसरस्विरविरचितः । १
- (३९) श्रीसुनोभिनी । श्रीवत्सभाचार्यविरचितश्रीमध्वागवतव्याख्या गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमहागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्षं श्रीसुनोभिनीटिप्पणीः—प्रकाशः गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १
- (४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः पुनः प्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । सुविश्लेषात्मकप्रकाशः । श्रीब्रह्मचरिदेवशालिभिरविरचितः । वेदान्तकारिके २० श्रीसुन्दरभट्टप्रसाद शर्माकृता व्याख्यया सहितः १
- (४२) स्वतन्त्रदर्शनः । श्रीसुन्दरभट्टपरिव्राजकाचार्यविरचितः । श्रीशिवयोगशास्त्रविरचितः । स्वतन्त्रदर्शनसहितः । १

९६

सर्वोपकारिणी टीका ।

सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानावि-
र्भाव इति भावः ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं
वक्तुमेकेनादावान्तरमाह । अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ आत्मा-
नमधिकृत्येत्यधात्मम् तद्वद्विविधं शारीरं मानसं चेति
शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तं मानसं कामक्रो-
धलोभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शनादर्शननिमित्तम् । एत-
दुभयमपि आन्तरोपायसाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥

वाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम् । अधिभूतम् ॥ ७ ॥
मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधि-
भूतमित्यर्थः ॥

आधिदैवम् ॥ ८ ॥ यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्या-
वेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि वाह्योपायसाध्यत्वाद्वह्य-
मित्युक्तम् ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेष्ु बहुषु पदा-
र्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःख-
मतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह ।
पञ्चाभिबुद्ध्यः ॥ ९ ॥ अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते व-
स्तून्याभिरित्यभिबुद्ध्यः बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्रा-
णरसनत्वगाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ॥

- (१५) शिवस्तोत्रावली । कल्पद्रुमविरचित ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) १
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽ-
ध्यायार्थसंग्रहः श्रीमद्वनारायणात्मजभट्ट-
शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीबाल्कृष्णभट्टकृता
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) १
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तस्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) १
- (१९) कात्यायनभौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं क्षणखण्डनखण्डख्यायम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया खण्डनकफिककावि-
भजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्र-
सिद्धया संगेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधि व्याख्य-
या स्वतरणिकया च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीभजनाथभ-
ट्टकृता (वेदान्तः) ... १
- (२५) क्रोडपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करासि-
द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
व्याः प्रत्यक्षानुमानमादाधर्याः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या व्युत्पात्तिवादस्य शक्तिवादस्य
मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
सुमाञ्जलेष्व क्रोडपञ्चाणि ... ३
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीमुन्दरभ-
ट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधृतीकासहि-
तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तशङ्काविवृतम् २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिकका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
मणिभट्टकृतटीकाया सहितः । हरिभट्टमु-
रिक्तः । ... १
- (२८) शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नार्णवश्च ... १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः त्रिपि-
यिकृतदीपिका जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्र-
मिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सापिण्यदीपकश्च ११
- (३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविश्वम्भरात्रिपाठि-
संकलितः ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजकाचार्य-
भारामुणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
काभाष्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजका
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्यामिकृत ब्रह्मा-
हृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भारविश्व-
म्भरसूरिविरचितः । ... १
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविरचितानि
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलना-
थदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १
- (४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविर-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
ण्याख्यटीकाया सहिता १
- (४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिब्राज
काचार्यनारायणाभ्रमशीष्यमाधवाभ्रमाविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

- (४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । अ-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गात्रोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकाशिरोमणि-
विरचितदीपित्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्राणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमदुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवल्लिता । १०
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुप्रधानेधीः । पर्वतीय
विश्वेश्वरसूरिविरचितः । १
- (४८) विरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७
- (४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमहिषारण्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकया समलंकृतः । १

- (५०) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत । १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
काश्मीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्यावि-
नोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेत २
- (५४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महा-
महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ४
- (५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम्
श्रीषिमानन्द (क्षेमन्द्र) विरचितम् ।
सांख्यतत्त्वयाथार्थदीपनम् भावागणेश-
विरचितम् । समाससूत्रव्याख्या सर्वो-
पकारिणी च । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी